

Zabytkowe kołowrotki przędzalnicze w muzeach województwa śląskiego

Wybrane zagadnienia praktyczne

Małgorzata Pietrzak

Instytut Myśli Polskiej im. Wojciecha Korfantego

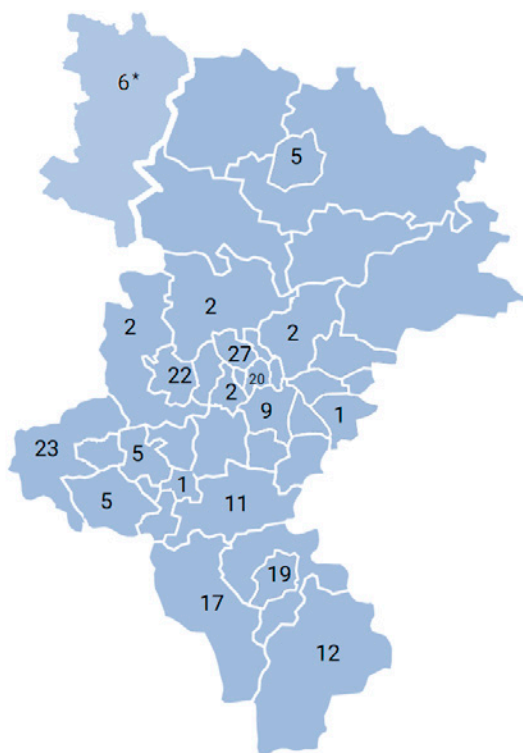
Kołowrotki przędzalnicze są częstymi eksponatami w muzeach, izbach regionalnych czy szkolnych kąciach poświęconych dziedzictwu kulturowemu. Kojarzą się z tradycją, wiejską sielanką, dawnym rzemiosłem. Są przedmiotami łatwych skojarzeń: czy to z pieśnią *Prząśniczka* Stanisława Moniuszki¹, czy z bajką o Śpiącej Królewnie.

W 1. połowie 2020 roku dzięki uprzejmości i pomocy pracowników ponad trzydziestu instytucji² znajdujących się na terenie województwa śląskiego (oraz kilku spoza województwa) – zarówno muzeów państwowych, jak i miejskich, regionalnych, szkolnych, a także prywatnych – przeanalizowano budowę ponad dwustu zabytkowych kołowrotków³.

■ 1 *Prząśniczka*, [@:] <https://pl.wikipedia.org/wiki/Prząśniczka>, dostęp: 7.05.2020.

2 „Izba łód Starki” w Chudowie; „Kamajówka” – prywatne muzeum rodziny Szenderów w Suszcu; Muzeum Częstochowskie; Muzeum Górnośląskie w Bytomiu; Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”; Muzeum Historii Katowic; Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej; muzea miejskie w: Chorzowie, Gliwicach, Jaworznie, Raciborzu, Rybniku, Tarnowskich Górach, Tychach, Wodzisławiu Śląskim, Zabrze, Żorach, Żywcu; Muzeum Śląskie w Katowicach; Muzeum Ustrońskie im. Jana Jarockiego; Muzeum Zagłębia w Będzinie; Muzeum Ziemi Cieszyńskiej; Oleskie Muzeum Regionalne; Przytulnia w Brennej; Zagroda Wsi Pszczyńskiej; „Stara Karczma” w Szczyrku; Żywiecki Park Etnograficzny w Ślemieniu; Zespół Szkół Budowlanych w Bytomiu itd.

3 Autorka miała szczęście i przyjemność znajdować w każdym ze zbiorów muzealnych (w jej entuzjastycznej ocenie) albo perełki niespotykane gdzie indziej, albo kolekcje, które dobrze odzwierciedlały specyfikę regionu, będącego przedmiotem zainteresowania danej instytucji. To drugie może nawet należałoby uznać za większy

Mapa 1. Liczba przebadanych przez autorkę zabytkowych kołowrotków przechowywanych w muzeach i zbiorach prywatnych znajdujących się w poszczególnych powiatach województwa śląskiego (*zaznaczono również 6 kołowrotków przebadanych w pow. oleskim należącym do woj. opolskiego)

Oprac. M. Pietrzak na bazie map: *Województwo śląskie – powiaty*, [@:] https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/25/Województwo_śląskie_powiaty.svg, dostęp: 8.09.2020; *Województwo opolskie – powiaty*, [@:] https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/09/Województwo_opolskie_powiaty.svg, dostęp: 8.09.2020

Artykuł ma na celu przybliżenie czytelnikowi (zarówno początkującemu pasjonatowi, jak i kustoszowi muzeum) bogatego i różnorodnego zasobu zabytkowych kołowrotków przedziałniczych znajdujących się w zbiorach muzealnych na terenie województwa śląskiego. Stereotypowy

komplement, bo przecież właśnie stworzenie kolekcji przedmiotów odzwierciedlających specyfikę, historię czy różnorodność regionu jest jednym z najważniejszych celów muzeum regionalnego. Nie inaczej jest w przypadku wydawcy niniejszego tomu, Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”, dzięki czemu możliwe było zilustrowanie fotografiami pochodzącymi z Archiwum MGPE głównych typów i jednocześnie najpopularniejszych podtypów omawianych kołowrotków.

„polski” kołowrotek poziomy nie był popularny w województwie śląskim, występowała tu natomiast cała gama innych modeli.

Podjęcie tematu w odniesieniu do całości województwa śląskiego autorka potraktowała jako intrygujące wyzwanie i pretekst do wyjścia z komfortowej pozycji mieszkanki Górnego Śląska, wyrosłej z jego tradycji. Województwo nazywane śląskim jest w głównej mierze zlepkiem wschodniej części Śląska oraz zachodniej Małopolski (północne skrawki to fragmenty ziem wieluńskiej i sieradzkiej). Przy wyznaczaniu takiego podziału pojawia się pokusa czy nawet ujawnia potrzeba podkreślania specyfiki mniejszych krain składających się na jego części⁴. W skład województwa śląskiego weszły bowiem ziemie, które rozwijały się w przeszłości w ramach różnych państw – Prus, a potem Niemiec, Austrii oraz Rosji, łączy w sobie także tereny o różnej historii rozwoju przemysłu, rolnictwa itd.

Pierwsza część artykułu ma na celu zarysowanie kontekstu historycznego i kulturowego funkcjonowania opisanych dalej kołowroteków przędzalnicych na terenie województwa śląskiego oraz roli i statusu prądkki. Kolejna część prowadzi czytelnika przez dzieje rozwoju techniki przędzalnicy – od wrzeciona do kołowrotka nożnego z zespołem wrzeciona, uzasadniając następne innowacje i wyjaśniając ich funkcje. Część trzecia przedstawia nazewnictwo, popularną typologię kołowroteków, ukazując również powiązania nazw z miejscami ich domniemanego pochodzenia lub użytkowania. Część czwarta jest owocem analizy zasobów muzealnych województwa śląskiego i zawiera propozycję szczegółowej typologii według wspólnych cech budowy stelaży kołowroteków. Podczas lektury całości warto posiłkować się częścią piątą, w której zamieszczono schematy podzespołów kołowroteków wraz z opisami oraz wybór nazw regionalnych, potocznych i anglojęzycznych.

Prądkka

Kołowrotek, obok wrzeciona, był głównym narzędziem pracy prądkki. Ta – w zależności od tego, czy mówimy o tkactwie domowym czy włókiennictwie przemysłowym – występować mogła zarówno w roli zleceniodawcy (jeśli zanosila własną przędzę do tkacza, zamawiając np. płótno na

■ 4 Także w związku ze specyfiką występujących w nich modeli kołowroteków, co zostanie ukazane w dalszej części.

potrzeby własnej rodziny⁵), jak i podwykonawcy (jeśli wykonywała pracę nakładczą, np. dla tkacza, przetwarzając powierzony surowiec⁶).

Podczas gdy jako podstawowe dziedziny wytwórczości włókienniczej możemy wymienić sukiennictwo i płóciennictwo⁷, ujęte w sformalizowane, samodzielne zawody – prządka była raczej bezimiennym i nieszkolonym podwykonawcą: „Jedynie przędzenie było tym etapem produkcji, który nie wymagał w żadnej branży włókienniczej droższego narzędzia niż kołowrotek i które było często wykorzystywane przez miejskie lub wiejskie prządki uzależnione od kapitału handlowego. Należy tu przypomnieć, iż przędzenie było typowym »wąskim gardłem« wszelkiej produkcji włókienniczej, a maszyny przędzalnicze rozpowszechniają się w naszym kraju dopiero na początku XIX wieku”⁸.

Znaleziska archeologiczne w grobach kobiecych od okresu starożytnego („przy końcu starej ery zaczęto nagminnie dawać przęśliki do grobu zmarłym kobietom”⁹) dowodzą, iż do typowo kobiecych zajęć zaliczono przędzenie i tkanie. Co więcej, zajęcia te były „nie tylko koniecznością wynikającą z potrzeb gospodarczych, ale także »rozrywką« kobiet warstw możniejszych”¹⁰.

Od XIV do XVIII wieku produkcja włókiennicza była głównie drobną wytwórczością małych warsztatów, gdzie pracował właściciel i od dwóch do trzech pomocników, podporządkowani sztywnym karbom organizacji cechowej. W tym czasie przędzeniem zajmowały się już wyłącznie kobiety. Bardzo często praca ta była dla nich dodatkową formą utrzymania – obok chodzenia na posługi, roznoszenia owoców, pieczywa, uprawy ziemi (na przedmieściach). Przędzeniem dorabiały również żony i córki rzemieślników różnych specjalizacji. Prządki były służącymi w domu tkacza, których dodatkowymi obowiązkami były obróbka i przędzenie wełny, nawijanie osnowy itd. Często żyły w skrajnej nędzy, było to bowiem zajęcie dające zarobki głodowe¹¹.

■ 5 L. Malicki, *Zarys kultury materialnej Górali Śląskich. Materiały do kultury społecznej Górali Śląskich*, Katowice 2004 (podrozdział: *Obróbka włókien i wełny*), s. 67; *Teksty gwarowe z polskiego Śląska*, z. 1: *Teksty z 12 wsi w powiatach rybnickim i pszczyńskim*, zebrał i opracował S. Bąk, Kraków 1939 [Polska Akademia Umiejętności. Wydawnictwa Śląskie. Prace Językowe nr 14], s. 5.

6 Zob. *Zarys historii włókiennictwa na ziemiach polskich do końca XVIII wieku*, red. J. Kamińska, I. Turnau, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966, s. 144, 322.

7 Ibidem, s. 125.

8 Ibidem, s. 322–323.

9 Ibidem, s. 53.

10 Ibidem, s. 53.

11 Ibidem, s. 121–126.

Wytwarzanie przędzy stanowiło jedną z powinności pańszczyźnianych (obróbka surowego włókna, przędzenie i tkanie wchodziło w zakres umiejętności każdej wiejskiej gospodyni¹²), na przykład według urbarza bytomskiego z 1623 roku chłopci zamieszkujący wieś Kochłowice (obecnie dzielnica Rudy Śląskiej) mieli płacić swoje zobowiązania pod postacią: talarów, kapłonów, jajek oraz przędzy (od pół do jednej sztuki)¹³. Z kolei urbarz bytomski z 1789 roku zawiera informację:

Każda służąca dworska musi bezpłatnie uprząść 6 kawałków przędzy lnianej i to 3 kawałki przed i 3 po Bożym Narodzeniu na to otrzymania dla każdego kawałka przędzy 2 ½ funta lnu od państwa¹⁴.

W następnych stuleciach postępująca mechanizacja, rozpowszechnienie napędu parowego i elektrycznego oraz kolejne wynalazki¹⁵ wykreśliły kołowrotki z użytku przemysłowego. Jednocześnie tanieość i łatwy dostęp tkanin fabrycznych sprawiły, że i w środowisku wiejskim zmniejszyło się zapotrzebowanie na tkaniny, a więc i przędzę własnej produkcji. Te okoliczności nie spowodowały jednak, że domowe przędzalnictwo, a wraz z nim kołowrotki zniknęły zupełnie. Na przykład w latach 30. XX wieku na górnośląskich wsiach przetwarzano len na własne potrzeby¹⁶, jeszcze na początku XXI wieku na częstochowskiej wsi można było zobaczyć kobietę z narzuconym na ramiona samodzielnym pasiakiem, a na górskich terenach obecnego województwa śląskiego tradycje domowej obróbki lnu i wełny pozostają do dziś nie tylko żywym wspomnieniem, ale i bywają nadal praktykowane¹⁷.

Rzemiosło odżywa również na nowo jako hobby, czego dowodem są liczne blogi i fora internetowe poświęcone przędzeniu¹⁸ oraz doskonale prosperująca poznańska firma¹⁹ produkująca kołowrotki, co prawda jej

■ 12 Ibidem, s. 395.

13 *650 lat Kochłowic. Źródła i materiały do dziejów miejscowości*, red. M. Smierz, Ruda Śląska 2012, s. 192.

14 Ibidem, s. 185–186.

15 *Spinning Jenny*, [@:] https://pl.wikipedia.org/wiki/Spinning_Jenny, dostęp: 7.05.2020; *Rewolucja przemysłowa*, [@:] https://pl.wikipedia.org/wiki/Rewolucja_przemys%C5%82owa, dostęp: 7.05.2020.

16 *Teksty gwarowe z polskiego Śląska*, z. 1: *Teksty z 12 wsi...*, s. 5.

17 Film pt. *60 sekund: Tajemnice Koniakowa. Jak przerobić wełnę na nici?*, [@:] www.youtube.com/watch?v=DLN52rC0cGo, dostęp: 8.09.2020.

18 Np. *Prząśniczka* – blog na temat przędzenia i tkania, [@:] <https://polskiewrzeciona.wordpress.com/>, dostęp: 8.09.2020; *Hobby Wełna*, [@:] www.hobby-welna.pl/category/przedzenie, dostęp: 8.09.2020.

19 *Kromski i Synowie S.C.*, [@:] <http://kromski.com/pl/>, dostęp: 8.09.2020.

głównym rynkiem zbytu są Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, ale sprzedaje też swoje produkty na rynek polski. Warto jednak poznać historyczny zasób regionu, nim zainteresujemy się nowoczesnymi modelami.

Historia i rozwój kołowrotka przędzalniczego

Wrzeciono

Trudno pisać o historii, budowie czy zasadach działania kołowrotka, nie zaczynając od wrzeciona. Fakt, że tak proste narzędzie jak wrzeciono było chętnie używane jeszcze w XX wieku²⁰, świadczy o jakości tego rozwiązania²¹. Podczas gdy oczekiwania co do ilości produkowanej przędzy napędzały wynalazców, dla jakości pracy samej prządki²² najważniejsze były sprawne palce i dobra kądziel²³ – jakość włókien oraz ich odpowiednie przygotowanie.

Najprostsze wrzeciono może mieć formę kijka o odpowiedniej długości, dzięki której można je wygodnie trzymać jedną ręką i nawijać na nie uprzedzoną nić²⁴. Dzięki wąskiemu czubkowi prządka sprawnie rozpędza narzędzie, wprawiając je w ruch wirowy. Obciążeniem wrzeciona w dolnej jego części jest przęślik – okrągły ciężarek²⁵. Dzięki odpowiedniemu ciężarowi działała siła bezwładności, która pozwalała wprawionemu w ruch wrzecionu kręcić się na tyle długo, by prządka miała czas tą samą ręką, którą wprawiła narzędzie w ruch, wysnuć z kądzieli pasmo włókna i po-

■ 20 Zob. opisy o nr kat. 36, 63–64 w: *Catalogue of the Horner collection of spinning wheels and accessories*, by Belfast Municipal Art Gallery and Museum, Publication 19, Belfast 1909, [a:] <https://archive.org/details/catalogueofhorne00ulstrich/page/n4/mode/2up>, dostęp: 14.04.2020.

21 *Zarys historii włókiennictwa...*, s. 170.

22 Choć w historii europejskiej produkcji włókienniczej znalazły się okresy (XVIII w.), kiedy do przędzenia zatrudniano każdą parę sprawnych rąk bez względu na płeć, a w niektórych tradycyjnych kulturach pozaeuropejskich (np. Indian Hopi) to mężczyźni z reguły zajmowali się tą czynnością, w artykule dla ułatwienia zamiennie dla określenia osoby używającej kołowrotka będzie się używać słowa „prądka” – rodzaju żeńskiego.

23 Kądziel – włókno przygotowane do przędzenia – przymocowane do przęślicy lub np. w formie ruloników wełny zdjętych ze zgrzebła, zob. *Zarys historii włókiennictwa...*, s. 66–67, ryc. 35.

24 Zob. A. Szpryc, J. Szymik, *O rzemiośle...*, s. 19.

25 L. Malicki, opisując elementy kultury materialnej górali śląskich, jako nazwę przęślika wymienia *przęślinę*. Wspomina również, iż wrzeciona spotykane jeszcze (w latach 50. XX w.) „tu i ówdzie” (w Beskidzie Śląskim) zamiast przęślika mają tożsame zgrubienie w dolnej części (L. Malicki, *Zarys kultury materialnej...*, s. 67–68).

zwoić mu się skrócić (powtarzając tę czynność tak długo, aż wrzeczono przestanie się obracać albo uprzedziona nić będzie wymagała zwinięcia)²⁶.

Im cięższe wrzeczono, tym dłużej się kręci. Jednocześnie, kiedy jest już mocno obciążone, pętka wiązana na jego czubku może łatwo spadać, a nić zacząć się rwać. Zjawisko rwania się nici pod własnym ciężarem wykorzystuje się do określania wytrzymałości nici czy włókna przez tzw. samozryw²⁷.

Z pomocą wrzeczona można było prząść zarówno w domu, jak i poza nim, także podczas marszu, na przykład obchodząc gospodarstwo, na pastwisku czy podczas drogi na targ²⁸. Pozwalało to wykorzystywać każdy (potencjalnie bezproduktywny) moment na tworzenie kolejnych metrów przędzy. Było to istotne udogodnienie, ponieważ zapotrzebowanie na przędzę było duże – przędzono zarówno na własne potrzeby (w domowym tkactwie), jak i w ramach obowiązków pańszczyźnianych lub dla zarobku (praca nakładcza dla lokalnych tkaczy)²⁹.

Pierwsze kołowrotki – napęd ręczny

Pierwsze napędzane ręcznie kołowrotki do przędzenia zostały wynalezione w Azji (Chiny, Indie) w XI wieku n.e. Dwa wieki później były używane w Europie Zachodniej, na przykład we Flandrii. Z manufaktur i warsztatów cechowych te wynalazki rozeszły się pod strzechy wiejskich tkaczy, a za ich pośrednictwem – wśród prządek³⁰.

■ 26 Zob. *Zarys historii włókiennictwa...*, s. 155.

27 Samozryw, samozermalność – miara wytrzymałości materiału (włókien, przędzy, wstęgi papieru) na zerwanie; określana długością swobodnie zwisającego odcinka tego materiału, przy której następuje jego zerwanie pod własnym ciężarem, zob. *Samozryw*, [w:] Encyklopedia PWN, [a:] <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/samozryw;3971760.html>, dostęp: 18.02.2020.

28 „A Jagustynka laziła po chałupie i obejściu z prząslicą pod pachą i naglądała – przędła, aż wrzeczono turkotało w powietrzu, nawijała nić i szła dalej, do gęsi, do świń, do obory [...]”: W. Reymont, *Chłopi, cz. 1. Jesień*, [a:] <http://wolnelektury.pl/katalog/lektura/chłopi-czesc-pierwsza-jesien.html>, dostęp: 18.12.2014. Zob. też: *Zarys historii włókiennictwa...*, s. 70.

29 Przykładowo obowiązki mieszkańców wsi Kochłowice (obecnie dzielnica Rudy Śląskiej) opisano w urbarzach bytomskich z 1603 i 1623 r., zob. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. Rep. 45, fol. 111–116; Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, fol. 155–263, [za:] *650 lat Kochłowic...*, s. 151–193. Zob. też: P. Lokaj, *Z historii rzemiosła w Żorach*, „Kroniki Rybnickie” 1983, nr 1, s. 61–64; *Zarys historii włókiennictwa...*, s. 323–324, 344.

30 M. Pokropek, *Etnografia. Materialna kultura ludowa Polski na tle porównawczym*, Warszawa 2019, s. 402; *Foreword*, [w:] *Catalogue of the Horner collection...*, s. 2–3.

Pomysł na usprawnienie pracy, który doprowadził do stworzenia kołowrotka ręcznego, polegał na zabranii wrzeciona z rąk prządki i przymocowaniu go poziomo do podstawy, zamontowaniu na jej drugim końcu koła napędowego i połączeniu obu części linką napędową. Wrzeciono wprawiano w szybki ruch, kręcąc dużym kołem, przez popychanie samej szprychy, rączki przymocowanej do szprychy lub poruszanie korbą zamocowaną do osi koła³¹.

W celu skręcenia wysnutych włókien nitkę (z kądzielą na końcu) ustawiano równolegle do wrzeciona, tak by osmykiwała się na wirującym czubku. Kiedy uprzedzono wystarczająco długą nić, ustawiano ją prostopadle do osi wrzeciona, tak by nitka nawinęła się na nie. Następnie znów dłoń z kądzielą ustawiano na linii osi wrzeciona i skręcano kolejne włókna.

Taki system przędzenia odciążał prawą dłoń, uwalniając ją od funkcji wprawiania wrzeciona w ruch, i angażował w napędzanie koła zamachowego. Wprawna prządka, z dobrze przygotowaną kądzielą, potrzebowała więc tylko jednej ręki, żeby snuć nić. Umiejętność ta zainspirowała zapewne wynalazców do skonstruowania kołowrotka dwuwrzecionowego³² – ale to dopiero po wynalezieniu napędu nożnego, kiedy z kolei prawa ręka została zwolniona z napędzania mechanizmu.

Wrzeciono zamienia się w zespół wrzeciona

Umieszczenie wrzeciona w kołowrotku pozwoliło zwiększyć czas, który prządka mogła poświęcić na samo przędzenie (nie musiała przerywać pracy, by rozpedzić ponownie narzędzie, jakim było wrzeciono wiszące na przedzionej nici). Jednak skręcanie nici i jej nawijanie było nadal dwoma

■ 31 W internetowych publikacjach angielskojęzycznych taki kołowrotek opisywany jest pod nazwą *spindle wheel* lub *great wheel*. Zob. *Spinning wheel*, [@:] https://en.wikipedia.org/wiki/Spinning_wheel, dostęp: 15.04.2020 oraz *Zarys historii włókiennictwa...*, s. 73; *Catalogue of the Horner collection...*, nr kat. 5. Zob. popychanie szprychy koła („Popular Science Monthly” 1891, vol. 39, [@:] https://commons.wikimedia.org/wiki/File:PSM_V39_D304_A_wool_spinning_wheel.jpg, dostęp: 24.04.2020), koło napędzane ręcznie uchwytem (najstarsze przedstawienie kołowrotka w *Das Mittelalterliche Hausbuch Schloss Wolfegg*, 1480 r., za: „Im Oberland“, 8. Jg. 1997, Heft 2, S. 39, [@:] [https://de.wikipedia.org/wiki/Hausbuch_\(Schloss_Wolfegg\)#mediaviewer/File:Hausbuch_Wolfegg_34r_Spinnrad.jpg](https://de.wikipedia.org/wiki/Hausbuch_(Schloss_Wolfegg)#mediaviewer/File:Hausbuch_Wolfegg_34r_Spinnrad.jpg), dostęp: 24.04.2020), koło napędzane ręcznie korbą (drzeworyt z pocz. XVII w., za: *Horizon Book of the Elizabethan World by Lacey Baldwin Smith*, New York 1967, [@:] https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Woodcut_Woman_Spinni_i_ng_Detail.jpg, dostęp: 6.05.2020); por. Muzeum Górnośląskie w Bytomiu: kołowrotek poziomy na ekspozycji muzealnej.

32 Wynaleziony w Anglii w 1750 r., zob. *Zarys historii włókiennictwa...*, s. 342, rys. 126 i s. 343.

odrębnymi czynnościami – jedna musiała być przerwana, by mogła nastąpić druga.

Kolejny skok w usprawnieniu i upłynnieniu procesu, datowany na 1530 rok, przypisuje się Johannowi Jürgenowi, rzeźbiarzowi z Wattenbüttel koło Brunszwiku. Dodał on skrzydełko do wrzeciona, co umożliwiło jednoczesne skręcanie włókna i nawijanie powstałej przędzy. Opisywana innowacja była wielkim krokiem naprzód, ponieważ umożliwiała prządce poświęcenie całej uwagi procesowi skręcania przędzy (podczas gdy nie nawijała się sama) oraz przekładała się na produkowanie podwójnej ilości przędzy w tym samym czasie. Jeszcze w 1909 roku to rozwiązanie nadal było stosowane w przemysłowych maszynach do przędzenia lnu.

Mamy powody, by wierzyć, że pomysł J. Jürgena był oryginalny i bezsprzecznie jego zasługą jest realizacja nowatorskiego pomysłu w 1530 roku, jednak sama idea pojawiła się i opracowywana była kilka lat wcześniej przez Leonarda da Vinci. Fakt, że wynalazek Jürgena powstał jedenaście lat po śmierci Leonarda da Vinci w 1519 roku, wskazuje pierwszeństwo Leonarda. Najprawdopodobniej pomysł Włocha nigdy nie został zrealizowany w praktyce – dowiedziano się o nim wiele lat po jego śmierci, kiedy pośród szkiców znaleziono projekt³³.

Napędy podwójne i pojedyncze (z hamulcem)

Dzięki różnej (w odpowiedniej proporcji) prędkości wirowania skrzydełka i szpulki nitka jednocześnie skręcała się i nawijała. W tym miejscu opowieści docieramy do punktu, w którym rozeszły się drogi konstruktorów kołowrotek ze skrzydełkiem i szpulką. Pytanie, jakie najpewniej sobie zadawali, brzmiało: jak nadać skrzydełku i szpulce odpowiednio różne prędkości? Jak pokazują same kołowrotki, odpowiedzi wymyślono dwie.

Sposób pierwszy, nazywany **podwójnym napędem**³⁴, najbardziej rozpowszechniony w kołowrotekach spotykanych w Polsce (i w polskiej literaturze opisywany), to połączenie obu elementów zespołu wrzeciona tą samą linką napędową z kołem zamachowym³⁵. Zarówno oś ze skrzydełkiem, jak i niezależna od nich szpulka są wyposażone w kółka pasowe z rowkami,

■ 33 Zob. *Catalogue of the Horner collection...*, nr kat. 14.

34 Ang. *double drive*. Zob. *How to choose a spinning wheel...*, [@:] <https://halcyon yarn.com/news/how-to-choose-a-spinning-wheel/17969>, dostęp: 20.02.2020.

35 Linkę skręca się w „ósemkę” i składa w podwójny okrąg, nakładając na kołowrotek tak, żeby podwójnie biegła przez koło zamachowe, a następnie rozdzielała się, by osobno (równoległe) napędzać skrzydełko i szpulkę.

którymi biegnie linka napędowa. Skrzydełko i szpulka obracają się z różną prędkością dzięki różnicy w obwodach tychże kółek.

Sposób drugi, nazywany **pojedynczym napędem**³⁶, to połączenie prostą pojedynczą pętlą z kołem zamachowym tylko jednego elementu – albo szpulki, albo skrzydełka. Drugi element obraca się, ciągnięty przez przędzę (biegnącą z ręki prządki przez skrzydełko do szpulki), a różnicę w prędkości obracania się skrzydełka i szpulki uzyskuje się dzięki zastosowaniu hamulca na tym drugim elemencie. Hamulec ma prostą formę sznurka lub rzemienia, którego naciąg reguluje się kołkiem, podobnie jak na przykład reguluje się naciąg struny w skrzypcach.

Zapoznając się z zestawieniem danych uzyskanych z kwerend muzealnych w województwie śląskim, dotyczących XIX- i XX-wiecznych kołowrotek o napędzie nożnym, zwrócić można uwagę na dwa obszary występowania systemu, w którym napędzana jest szpulka, a rzemienny hamulec przytrzymuje oś skrzydełka³⁷: tego typu rozwiązania pojawiają się licznie w kołowrotekach ramowych³⁸ używanych przez górali żywieckich³⁹ oraz w kołowrotekach słupkowych⁴⁰ występujących w miejscowości Suszec (powiat pszczyński)⁴¹. Różna budowa wspomnianych sprzętów w tych dwóch lokalizacjach może wskazywać na inny czas lub drogę wejścia tego rodzaju mechanizmu w użycie na tychże obszarach. Zwraca uwagę fakt, iż właściwie wszystkie zidentyfikowane kołowrotki danego typu „RT” i „REI”⁴² w Beskidzie Żywieckim są jednonapędowe, podczas gdy kołowrotki słupkowe zazwyczaj spotykamy z mechanizmem dwunapędowym, jak na razie z wyjątkiem kolekcji znajdującej się w Suszcu.

Jak dotąd jedynym zabytkowym urządzeniem wyposażonym w system odwrotny – w którym napędzana jest oś ze skrzydełkiem, a sznurkowy hamulec przytrzymuje szpulkę⁴³ – z jakim autorka zetknęła się na terenie województwa śląskiego, jest kołowrotek pochodzący z jej własnych zbiorów rodzinnych – wykonany prawdopodobnie przed II wojną światową przez

■ 36 Ang. *single drive*. Zob. *How to choose a spinning wheel...* oraz porównaj opis działania różnych napędów w *Catalogue of the Horner collection...*, s. 17, 19, nr kat. 49.

37 Ang. *irish tension*. Zob. *How to choose a spinning wheel...*

38 Kołowrotek ramowy – zob. typologię opisaną w dalszej części artykułu.

39 Takie kołowrotki znajdują się m.in. w „Starej Karczynie” w Szczyrku, Żywieckim Parku Etnograficznym w Ślemieniu, ale także w zbiorach „Izby od Starki” w Chudowie.

40 Kołowrotek słupkowy – zob. typologię opisaną w dalszej części artykułu.

41 Prywatne muzeum państwa Szenderów – „Kamojówka” – zgromadziło ciekawy zbiór kołowrotek słupkowych z hamulcem. Zarówno kołowrotki, jak i hamulce różnią się detalami i prawdopodobnie datą wykonania, jednak łączy je rodzaj konstrukcji.

42 Zob. propozycję typologii opisaną w dalszej części artykułu.

43 Ang. *scotch tension*. Zob. *How to choose a spinning wheel...*

rzemieślnika z okolicy Beskidzkiej Trójwsi⁴⁴. Czy dzięki temu artykułowi uda się rozwikłać tajemnicę powstania tego nietypowego egzemplarza?

W jakiej kolejności i gdzie rodziły się pomysły na oba rodzaje napędów i hamulców? Fakt, że podwójny napęd wymaga wytworzenia kółek pasowych szpulki i skrzydełka o określonej proporcji obwodów, wskazuje, że jest to system wymagający większego kunsztu i wiedzy wytwórcy. System z hamulcem wydaje się prostszy do wykonania (oraz do modyfikacji z kołowrotka dwunapędowego), pozostawiając losy sprawnej pracy i dobrej proporcji skrętu przędzy w rękach prządki⁴⁵.

Napęd nożny

Wracając do rozwoju mechanizmu napędu kołowrotków. W kołowrotkach chińskich możemy zauważyć belkę przymocowaną do koła napędowego, którą prządka poruszała stopami na zasadzie korb⁴⁶. W Europie, w Norymberdze, około 1530 roku wynaleziono bardziej skomplikowany napęd nożny, który pozwalał prządce w sposób ciągły wykorzystywać obie ręce do snucia nici, kiedy stopa rytmicznie napędzała koło zamachowe. Na przełomie XVI i XVII wieku takie kołowrotki kręciły się w Europie, początkowo na dworach, w klasztorach i manufakturach. Potrzebowały kolejnego wieku, by na przełomie XVII i XVIII stulecia pojawić się również na wsiach. Czasem rozpowszechnienia się kołowrotków nożnych i zastępowania nimi wrzecion w produkcji wiejskiej były dopiero XVIII i XIX wiek⁴⁷.

Między dwiema nóżkami kołowrotka, bliższymi siedzącej prządce, montowano poprzeczkę, do której mocowano deskę. Na poprzeczce prządka opierała piętę, stopą deptała rytmicznie deskę – pedał. Na jego końcu

■ 44 Wsie Istebna, Jaworzynka, Koniaków (pow. cieszyński, gm. Istebna). Informacja pochodzi z drugiej ręki – od dwojga dorosłych już dzieci nieżyjącej właścicielki kołowrotka – Stefanii Wroźny z d. Wilczek. Urodziła się w Kochłowicach (obecnie dzielnica Rudy Śląskiej) w 1921 r. Jako nastolatka spędziła rok w szkole gospodarstwa domowego w Cieszynie prowadzonej przez siostry boromeuszki.

45 Porównaj z analizą kolekcji J. Hornera w: *Catalogue of the Horner collection...*, s. 17, 19.

46 Sugeruje się, iż opisany napęd był w użyciu już w III w. p.n.e., zob. podpis ilustracji w: *Even the simplest tools lead to great things*, [a:] <https://spinoffmagazine.com/even-the-simplest-tools-lead-to-great-things/>, dostęp: 15.04.2020. Autorka nie dotarła do wiarygodnego potwierdzenia tej tezy, jednak z pewnością możemy mówić o popularności takiego napędu w XIX w., zob. rycinę z 1837 r. w: *Spinning in China*, [a:] https://habetrot.typepad.com/habetrot/2007/04/spinning_in_chi.html, dostęp: 15.07.2020. Por. *Catalogue of the Horner collection...*, s. 4–6.

47 M. Pokropek, *Etnografia...*, s. 404. Zob. też: Z. Wójcik, *Historia powszechna XVI–XVII wieku*, Warszawa 1979, s. 12; *Zarys historii włókiennictwa...*, s. 128, 170.

był przymocowany ruchomo korbowód⁴⁸, jego koniec zahaczało się o metalową korbę, która połączona była z osią koła napędowego.

Ogólnie przyjęta typologia i nazewnictwo toponimiczne

Kołowrotek do przędzenia z napędem nożnym (sam w sobie) był nazywany w epoce jego popularyzacji *warsztatem samoprządniczym*⁴⁹. Z kolei w muzealnych kartach inwentarzowych możemy spotkać takie nazwy gwarowe, jak: *kolewrot, kolewrotek, kółko, prządka czy wózek*⁵⁰.

Powszechnie kołowrotki dzieli się na dwa typy: **pionowe** i **poziome** (określenia dotyczą ułożenia względem siebie zespołu wrzeciona i koła napędowego)⁵¹. W zbiorach muzeów województwa śląskiego na 195 analizowanych sprzętów tylko w 22 egzemplarzach zespół wrzeciona i koło napędowe znajdują się na tym samym poziomie, natomiast w zdecydowanej większości (173) elementy te umieszczono w układzie pionowym.

Kołowrotki poziome

John Horner w swoim katalogu z 1909 roku⁵² wymienia między innymi kołowrotek w typie niderlandzkim (*Doutch type*), w którym zespół wrzeciona i koło napędowe osadzone są w układzie poziomym, na niezależnych podpórkach umieszczonych na skośnej ławce, wspartej na trzech

■ 48 W zbiorach województwa śląskiego znajdują się w większości korbowody drewniane, często ozdobnie wycinane.

49 Określenie kołowrotka o napędzie nożnym za: Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 12.

50 *Kolewrot* – nazwa kaszubska, zob. karta inwentarzowa Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu: sygn. MGŚ/Et/868. *Kolewrotek*, zob. Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”: sygn. GPE/9, GPE/46, GPE/91, GPE/130, GPE/1426, GPE/1480, zidentyfikowane jako wytwory kultury górali śląskich (Istebna, Koniaków, Jaworzynka); zob. też: L. Malicki, *Zarys kultury materialnej...*, s. 66–67. *Kółko*, zob. karta inwentarzowa Muzeum w Gliwicach: sygn. MGI/Et/3052; zob. też: A. Szpryc, J. Szymik, *O rzemiośle...*, s. 20. *Prządka* – oba kołowrotki tak nazwane wytworzone przez górali żywieckich, zob. Muzeum Miejskie w Żywcu: sygn. E/141 oraz E/1074. *Wózek* – termin pojawiający się na karcie, zob. Muzeum Miejskie w Żywcu: sygn. E/142, może być też określeniem konkretnej odmiany.

51 Często niestety na tym kończy się charakterystyka obiektu ze względu na jego konstrukcję. Dalsze rozróżnienia zazwyczaj są bardzo wybiórcze i w jednym opracowaniu często obejmują kilka zaledwie odmian różnych typów, bywają też nieprecyzyjne.

52 *Catalogue of the Horner collection...*, nr kat. 13, 19, 23–24, 26–27, 39, 68, 83.

nogach. Ten typ we współczesnych publikacjach internetowych częściej opisywany jest jako *saksoński*⁵³. Z kolei Marian Pokropek (podając, iż w materiale etnograficznym przełomu XIX i XX wieku odróżnia się dwa podstawowe rodzaje kołowrotek nożnych) pisze prawdopodobnie o tym właśnie podtypie kołowrotek poziomych: „ze stołkiem skośnym (*babką krzywą*) zwane *leżakami*”⁵⁴. Takie kołowrotki z podłużną deską, jako podstawą do zamocowania zespołu wrzeciona i koła napędowego, określane są w muzealnych kartach inwentarzowych jako *typ angielski*, *kołowrotek ławczkowy* lub *ukośny*⁵⁵.

W zbiorach Muzeum Miejskiego w Chorzowie jeden z takich kołowrotek określony został w karcie inwentarzowej jako *miejski*⁵⁶, jednak prawdopodobnie (w opozycji do bardziej topornych kołowrotek wiejskich) nazwa odnosi się do filigranowej formy, niewielkiej pojemności szpulki oraz ozdobnych detali, świadczących o kunszcie jego wytwórcy. Kołowrotek ten był najpewniej w pełni sprawnym narzędziem⁵⁷ i mógł służyć na przykład do przędzenia cienkich nici – z tym wiązały się stosunkowo niewielki rozmiar zespołu wrzeciona i całego urządzenia.

J. Horner opisał jeszcze kilka konstrukcji kołowrotek poziomych. Jako *typ tyrolski* wskazał kołowrotki poziome, gdzie nogi wspierają ustawioną horyzontalnie ramę (zamiast deski), w której umieszczono koło

■ 53 *Spinning wheel...*, dostęp: 15.04.2020.

54 M. Pokropek, *Etnografia...*, s. 404. Zob. też: Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 12. Porównaj ze znaczeniem słowa *babka* w nazewnictwie elementów kołowrotka w Łowickiem, zob. H. Świątkowski, *Ludowe tkactwo w Łowickiem* [Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna 1989], 1987, nr 27, s. 9–11.

55 *Typ angielski* – Muzeum Zagłębia w Będzinie: sygn. MB 277/E – bazą jest skośna deska na trzech nogach. *Ławczkowy* – w odniesieniu do kołowrotka sprowadzonego z Kaszub, w którym zespół wrzeciona i koło napędowe zamontowane są na poziomej taliowanej ławce, wspartej na czterech nogach, za kartą inwentarzową Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu: sygn. MGŚ/Et/868. *Ukośny* – Muzeum Miejskie w Chorzowie: sygn. MCh/Et/607 – bazą jest skośna ławka wsparta na trzech nogach, ustawiona prawie pionowo. Pochodzi z Górnego Śląska. Opis budowy wraz z łowickimi nazwami gwarowymi można znaleźć w: H. Świątkowski, *Ludowe tkactwo w Łowickiem...*, s. 9–11.

56 Muzeum Miejskie w Chorzowie: sygn. MCh/Et/601 – nietypowy niewielki i ozdobny kołowrotek, którego podstawą jest ławka skośna na trzech nogach, pochodzenie: Górny Śląsk. Nietypowa budowa skrzydełka: do krążka wbite są pod kątem ostrym dwie listewki. Na górnych toczonych elementach, we wgłębieniach znajdują się drewniane toczone obrączki – prawdopodobnie pełnią funkcję estetyczną i są znakiem kunsztu rzemieślnika – tokarza.

57 Jest to egzemplarz kompletny i ma właściwą proporcję obu kółek pasowych. Przy zastosowaniu odpowiedniej linki napędowej i jej naciągu oraz po nasmarowaniu możliwa jest jego praca.

zamachowe i zespół wrzeciona. Nogi przy ziemi zostały połączone w dwie płozy, ustabilizowane parą poprzeczek. Badacz wskazuje na wtórne pojawianie się tego typu kołowrotka również na Dolnym Śląsku (dokąd zawędrował wraz z osadnikami z Tyrolu) oraz w północnych Włoszech⁵⁸.

Prócz tego w katalogu J. Hornera zamieszczono fotografię (wraz z opisem) kołowrotka pochodzącego z Węgier, który ogólnie nie różni się od typu tyrolskiego, jednak koło zamachowe wystaje poza krótszą, otwartą ramę⁵⁹. W zbiorach muzeów województwa śląskiego możemy odnaleźć kilka takich kołowrotek, ich karty inwentarzowe nie zawierają nazwy określającej tę grupę ani nie precyzują ich pochodzenia⁶⁰.

Inne typy kołowrotek poziomych, z kołem napędowym i zespołem osadzonym w ramie, nazywane są *typem norweskim* – w nich rama (z wystającym z niej kołem, jak w kołowrotku z Węgier, opisanym przez J. Hornera⁶¹) jest wsparta na nogach, które z kolei zakotwiczone w poziomej ławce, a ta opiera się o podłoże na czterech nogach⁶².

Kołowrotki pionowe

Druga grupa sprzętów, według ogólnego podziału kołowrotek z napędem nożnym, to kołowrotki pionowe (ang. *upright style*), w których zespół wrzeciona jest ustawiony nad kołem napędowym⁶³. Ten rodzaj zajmuje mniej miejsca i może być wygodniejszy w przenoszeniu⁶⁴.

W polskich i angielskich źródłach internetowych kołowrotki o budowie pionowej określane są często nazwą *castle*⁶⁵. W starszych źródłach tak określany jest irlandzki kołowrotek pionowy, w którym wyjątkowo na

■ 58 *Catalogue of the Horner collection...*, nr kat. 29, 44, 47, 60, 62, 84.

59 Ibidem, nr kat. 47 oraz tab. I, nr 3. Porównaj także kołowrotek na tralkach ze zbiorów śląskich muzeów.

60 Zob. Muzeum Górnośląskie w Bytomiu: sygn. MGS/Et/858, sygn. LBSt-C5772 (ekspozycja); Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej: sygn. MBB/E/02043; Muzeum w Gliwicach: sygn. MGl/ET/362 (por. z Muzeum Górnośląskim w Bytomiu: sygn. MGS/Et/LBST/5820).

61 *Catalogue of the Horner collection...*, nr kat. 47 oraz tab. I, nr 3.

62 Zob. J. Seland Nilsen, *The spinning wheel*, [@:] www.vestagdermuseet.no/the-spinning-wheel/, dostęp: 23.04.2020; Kołowrotek Polonez, strona polskiej firmy produkującej współcześnie kołowrotki przędzalnicze Kromski i Synowie, [@:] <http://kromski.com/pl/spinning/the-polonaise-spinning-wheel/>, dostęp: 23.04.2020; Spinning Wheel: Husfliden, Bergen, Norway, [@:] <https://the1764shepherdess.com/2015/04/18/spinning-wheel-husfliden-bergen-norway/>, dostęp: 23.04.2020.

63 Wyjątkiem jest irlandzki kołowrotek *castle*, zob. akapit niżej.

64 *Spinning wheel...*, dostęp: 15.04.2020.

65 *Wheel styles*, Blog „Joy of handspinning”, [@:] www.joyofhandspinning.com/wheel-styles.shtml, dostęp: 23.04.2020.

szczytce 4-nożnego stelażu umieszczono koło napędowe, a zespół wrzeciona znajduje się poniżej, wewnątrz konstrukcji⁶⁶.

W literaturze oraz muzealnych kartach inwentarzowych, opisując kołowrotki pionowe, używa się określeń: *typ francuski*⁶⁷ lub *pruski*⁶⁸. Z powodu braku szczegółowego opisu czy materiału porównawczego przyjmujemy, że są to ogólne określenia typu pionowego – w odróżnieniu do poziomego.

Z kolei określenia pochodzące od informatorów: *niemiec*⁶⁹, *niemka*⁷⁰ – najwyraźniej są nazwami konkretnego typu kołowrotka pionowego – dla którego proponuje się w typologii (w dalszej części artykułu) określenie *kołowrotek słupkowy*⁷¹. J. Horner opisuje liczne kołowrotki *typu niemieckiego*, a na ilustrujących je fotografiach widzimy właśnie kołowrotki słupkowe. Co intrygujące – w jego zestawieniu nie zilustrowano żadnego pionowe-

■ 66 *Catalogue of the Horner collection...*, nr kat. 12; *Spinning wheel...*, dostęp: 15.04.2020.

67 Zob. Muzeum Zagłębia w Będzinie: sygn. MB 326/ E (pionowa rama oparta na 4-nożnym stołku, kołowrotek z terenu Zagłębia Dąbrowskiego); Muzeum Górnośląskie w Bytomiu: sygn. MGS/Et/12601 (zespół wrzeciona umieszczony pionowo nad kołem napędowym, pochodzi z Czerwionki k. Knurowa), MGS/Et/12942 (pionowa rama na płaskiej podstawie z 2 płóz z poprzeczkami, z hamulcem na osi skrzydełka, pochodzi z Czorsztyna), MGS/Et/16162 (słupek na 4-nożnym stołku, z Radzionkowa), MGS/Et/13127 (słupek bez regulacji naciągu linki napędowej – zbliżony do konstrukcji ramowej, wsparty na ramie 4-nożnej, wzorowany na kołowrotku lubelskim z Sienicy Różanej k. Krasnegostawu). Określenie typu prawdopodobnie odnosi się do umiejscowienia zespołu wrzeciona pionowo nad kołem napędowym.

68 H. Świątkowski, *Ludowe tkactwo w Łowickiem...*, s. 9–11.

69 Muzeum Miejskie w Żywcu: sygn. E/1881. Głównym elementem konstrukcyjnym kołowrotka jest słupek na 3-nożnym stołku. Na osi skrzydełka znajduje się hamulec (kołek z rzemieniem). Wykonany w Beskidzie Żywieckim. Cytat z karty inwentarzowej: „Data, miejsce wykonania przedmiotu, imię i nazwisko, wiek i adres wykonawcy [:] 1942 r., Pewel Ślemieńska, Władysław Cul ur. 1904 r. Pewel Ślemieńska 234 [...] Kołowrotek wykonany został na wzór kołowrotka niemieckiego – z takim typem kołowrotek autor spotkał się w czasie drugiej wojny światowej na Śląsku (w rodzinie niemieckiej)”. Inskrypcja wycięta na podstawie kołowrotka: *Cul / Pewel Ślem / ROK 1942 / Wł. Podczas gdy użycie hamulca można uznać za typowe dla kołowrotek z Beskidu Żywieckiego, uzasadniona może się wydawać teza, iż określenie niemiec odnosi się do typu konstrukcji ramy, czyli słupka ze śrubą na 3-nożnym stołku.*

70 Muzeum Miejskie w Żywcu: sygn. E/142. Słupek na 3-nożnej podstawie, inna nazwa wymieniona w karcie: *wózek*. Pochodzi z miejscowości Las w Beskidzie Żywieckim. Cytat z karty inwentarzowej: „przy krawędzi podstawy – naprzeciw drugi pion. Trzon przypominający osadę z falfą. Wym. Typ. (pochodz. zachod.) zwana tutaj dla odróżnienia od drugiego [...] stosowanego typu »t.zw. niemką«. Wyszyły z użytku ok. 1900 r. z wygaśnięciem tkactwa miej. i wiejskiego w jego poprzedniej skali. Dziś spotykany w użyciu b. wyjątkowo”. Czy „osada z falfą” podobna do trzonu w tym kołowrotku była charakterystyczna dla innego typu? Czym dokładnie jest „trzon”?

71 Zob. propozycję typologii opisaną w dalszej części artykułu.

go kołowrotka ramowego⁷². Katalog pozostawia pod tym względem duży niedosyt, tym bardziej, że pisząc na przykład o *typie szwajcarskim*⁷³, autor opracowania chwali jego konstrukcję i doskonale proporcje, jednak go nie pokazuje. Z kolei analiza fotografii ilustrującej opis nietypowego w tym zestawieniu kołowrotka używanego w Górnej Austrii wskazuje, iż może być mowa o pionowym kołowrotku ramowym, jednak kąt ustawienia kołowrotka na fotografii pozwala skupić uwagę na nietypowym zastosowaniu podwójnego zespołu wrzeciona, podczas gdy dokładna analiza konstrukcji stelażu jest niemożliwa⁷⁴.

Na tle często słabo uzasadnionego nazewnictwa kołowrotek w muzealnych kartach inwentarzowych wyróżnia się pozytywnie *typ istebniański*, między innymi dzięki bogatej reprezentacji w muzeach województwa śląskiego oraz dość jednolitej formie, w połączeniu z dużym odsetkiem egzemplarzy o zidentyfikowanym pochodzeniu. Określenie *typ istebniański* odnosi się do grupy kołowrotek, które były wytwarzane i używane w okolicach wsi Istebna (Beskid Śląski). Są to kołowrotki pionowe, o konstrukcji ramowej, z podstawą w kształcie litery „A”, o podwójnym napędzie i z charakterystycznymi detalami⁷⁵.

■ 72 Zob. propozycję typologii, poniżej.

73 „Ten kołowrotek jest w czysto szwajcarskim typie i był w użyciu w kantonach Berna, Valais, Ticine, Lucerna, Unterwalden i Grisons. Z tego ostatniego kantonu trafił do Tyrolu i jest używany do dzisiaj przez wieśniaków w Oetzthal [...]. Wydaje się być najlepiej zaprojektowanym, choć lekkim z wyglądu, najciekawszym elementem [opisywanej tutaj] Kolekcji. Posiada dobre mechaniczne proporcje i jest doskonale pracującym kołowrotkiem. [...] W St. Gall, Thurgau i Appenzell zdarzają się pracujące kołowrotki, [ale] w tych kanonach wszystkie kołowrotki są w typie niemieckim”: *Catalogue of the Horner collection...*, nr kat. 56, przeł. autorka.

74 *Ibidem...*, nr kat. 46 oraz tab. I, nr 5.

75 Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”: sygn. GPE/9, GPE/46, GPE/91 – kołowrotki z pionową ramą na podstawie w kształcie litery „A”, zidentyfikowane jako wytwory kultury górali śląskich (Istebna). Por. L. Malicki, *Zarys kultury materialnej...*, s. 66–67. Zob. typologię w dalszej części artykułu.

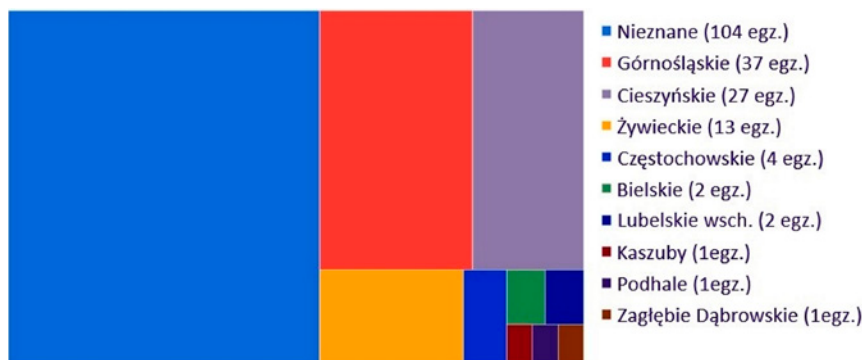

Toponimy w nazewnictwie kołowrotek

Jako *typ opolski* został w jednej z muzealnych kart inwentarzowych określony jeden kołowrotek, jednak brak fotografii i samego eksponatu nie pozwala stwierdzić, czym ów typ się charakteryzował ani nawet czy był to kołowrotek pionowy czy poziomy⁷⁶.

Najczęściej używane nazwy typów kołowrotek nawiązują albo do nazwy miejsca (kraju, regionu czy miejscowości), gdzie dany typ był zaobserwowany przez badacza z zewnątrz jako charakterystyczny, albo do nazwy miejsca, skąd (jak uważa obserwator lub użytkownik kołowrotka) dany typ „przywędrował”⁷⁷.

Wykres 1. Liczba kołowrotek zgromadzonych w muzeach województwa śląskiego według regionów pozyskania konkretnych egzemplarzy

Źródło: opracowanie własne

Znajdujemy typy utożsamiane z następującymi miejscami:

- Anglia – typ, który „przywędrował” do Polski z Anglii⁷⁸;
- Francja – typ, który „przywędrował” do Polski z Francji⁷⁹;

■ 76 Zob. Muzeum w Chorzowie: sygn. MCh/Et./601; Muzeum Górnośląskie w Bytomiu: sygn. MGS/Et/11956 – tylko karta, brak obiektu do zweryfikowania opisu w naturze. Z opisu wynika, że był to kołowrotek-miniaturka, drewniany, części toczone i ryzowane, o napędzie nożnym, wykonany w 1981 r. na konkurs „Współczesna sztuka ludowa” przez M. Słomskiego z Woli koło Pszczyny, ul. Szkolna 8.

77 „Przywędrował” w wyposażeniu osadników, na wozach handlarzy czy w głowach konstruktorów itd.

78 Zob. nazwę w karcie inwentarzowej Muzeum Zagłębia w Będzinie: sygn. MB 277/E. Typ, który Polacy uznają za angielski, w Anglii uznaje się za holenderski? We wszystkich tych przypadkach prawdopodobnie chodzi o ten sam typ kołowrotka poziomego ze skośną deską.

79 Muzeum Zagłębia w Będzinie: sygn. MB 326/E; Muzeum Górnośląskie w Bytomiu: sygn. MGS/Et/12601, MGS/Et/12942, MGS/Et/13127 oraz MGS/Et/16162.

- Istebna – typ charakterystyczny dla miejscowości Istebna i okolic (Beskid Śląski)⁸⁰;
- Niderlandy – typ wywodzący się z Niderlandów (czy z Holandii)⁸¹;
- Niemcy – typ charakterystyczny dla Niemiec⁸², który „przywędrował” z Niemiec (przez Śląsk?) na Żywiecczynę⁸³;
- Norwegia – typ charakterystyczny dla Norwegii⁸⁴;
- Opolszczyzna – typ charakterystyczny dla tego regionu lub który „przywędrował” z niego do powiatu pszczyńskiego⁸⁵;
- Pikardia – typ charakterystyczny dla Pikardii (Francja)⁸⁶;
- Prusy – typ, który „przywędrował” na wieś łowicką z Prus⁸⁷;
- Saksonia (*Saxony*) – w publikacjach internetowych pojawia się często, także na polskich stronach⁸⁸;

■ 80 Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”: sygn. GPE/9, GPE/46 oraz GPE/91.

81 Z Holandii – jako historycznego miejsca rozkwitu przemysłu włókienniczego – rozpowszechniał się tamtejszy model kołowrotka i na pocz. XX w. był identyfikowany przez Johna Hornera w Danii, Francji, Niemczech oraz w Górnej Szkocji i Irlandii, a także w Polsce i Rosji, zob. *Catalogue of the Horner collection...*, nr kat. 13, 19, 23–24, 26–27, 39, 68, 85; zob. też: Polska (czy Cardoff to Kraków?), nr kat. 83. M. Pokropek z kolei przywołuje anegdotę mówiącą, „że Piotr I przywiózł z Niderlandów kołowrotek. Bojarom kazał zgolić brody, a ich żonom i córkom porzucić wrzeciona i przęślice. Wiadomo na pewno, że kołowrotki nożne były wykorzystywane w manufakturach carskich, dworach i monastyrach, z czasem przenikały do zaścianków szlacheckich i na wieś całego europejskiego obszaru Imperium Rosyjskiego, w tym również na ziemię północno-wschodnie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, które znalazły się po III rozbiore w jego składzie” (M. Pokropek, *Etnografia...*, s. 404). Autor pisze również, iż na terenach Śląska i Wielkopolski kołowrotki pojawiły się wcześniej, stąd może wynikać różnica między popularnymi tam i w pozostałych regionach Polski typami.

82 *Typ niemiecki* J. Horner zaobserwował w Bawarii, Saksonii i Spreewaldzie, zob. *Catalogue of the Horner collection...*, nr kat. 20, 34, 35, 40, 46 (wraz z tab. 1, nr 5), 48, 61, 71.

83 Muzeum Miejskie w Żywcu: sygn. E/1881, cytat z karty inwentarzowej: „Kołowrotek wykonany został na wzór kołowrotka »niemieckiego« – z takim typem kołowrotków autor spotkał się w czasie drugiej wojny światowej na Śląsku (w rodzinie niemieckiej)”. Muzeum Miejskie w Żywcu: sygn. E/142, cytat z karty: „Wym.[ieniony] Typ. (pochodz.[enie] Zachod.[nie]) zwana tutaj dla odróżnienia od drugiego [...] stosowanego typu »t.zw. niemka«.

84 *Typ norweski*, zob. J. Seland Nilsen, *The spinning wheel...*; Kołowrotek Polonez...; Spinning Wheel: Husfliden, Bergen, Norway...

85 Określenie użyte przez twórcę z innego regionu (Wola k. Pszczyzny) lub opracowującego kartę inwentarzową, zob. Muzeum Górnośląskie w Bytomiu: sygn. MGŚ/Et/11956.

86 *Catalogue of the Horner collection...*, nr kat. 21.

87 H. Świątkowski, *Ludowe tkactwo w Łowickiem...*, s. 9–11.

88 *Spinning wheel...*, dostęp: 15.04.2020; *Wheel styles...*

- Szwajcaria – typ charakterystyczny dla Szwajcarii⁸⁹;
- Tyrol – typ charakterystyczny dla Tyrolu (Niemcy)⁹⁰.

Propozycja typologii kołowrotków

Ze względu na konstrukcję stelaża

Spośród 195 egzemplarzy kołowrotków poddanych analizie⁹¹ zdecydowana większość ma napęd nożny⁹², wszystkie zaopatrzone są w zespół wrzeciona (skrzydełko i szpulkę)⁹³. Wśród nich możemy wyróżnić tradycyjnie dwa zasadnicze typy – poziome i pionowe, a następnie podtypy:

- kołowrotki poziome:
  - „D” – z poziomą deską na kilku nogach;
  - „P” – z poziomą ramą wspartą na płozach;
  - „F” – z poziomą ramą wspartą na tralkach;
  - „N” – nietypowe;

■ 89 *Catalogue of the Horner collection...*, nr kat. 56.

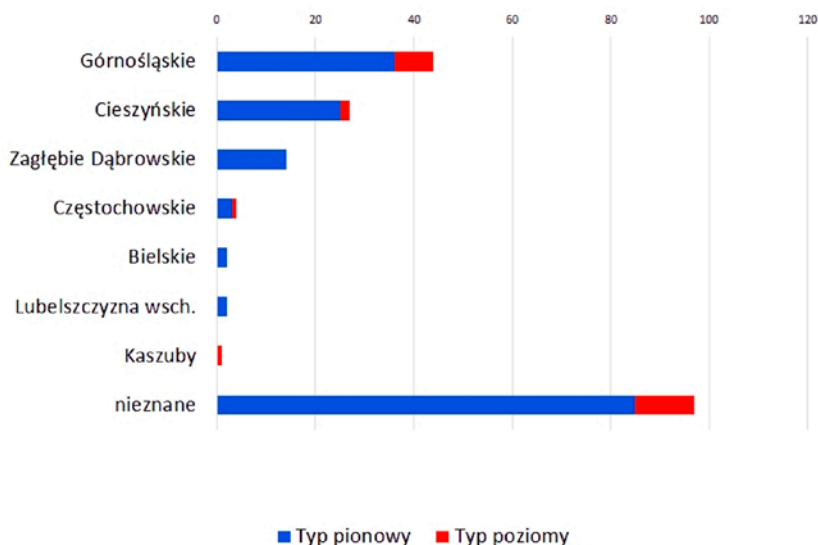
90 Ibidem, nr kat. 29, 44, 60, 62, 84.

91 Ze zbiorów muzeów: „Izba łód Starki” w Chudowie; „Kamojówka” w Suszcu; Muzeum Częstochowskie; Muzeum Górnośląskie w Bytomiu; Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”; Muzeum Historii Katowic – Dział Etnologii Miasta; Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej; muzea miejskie w: Chorzowie, Gliwicach, Jaworznie, Raciborzu, Rybniku, Tarnowskich Górach, Tychach, Wodzisławiu Śląskim, Zabrze, Żorach, Żywcu; Muzeum Śląskie w Katowicach; Muzeum Ustrońskie im. Jana Jarockiego; Muzeum Zagłębia w Będzinie; Muzeum Ziemi Cieszyńskiej; Oleskie Muzeum Regionalne; Przytulnia w Brennej; Zagroda Wsi Pszczyńskiej; „Stara Karczma” w Szczyrku; Żywiecki Park Etnograficzny w Ślemieniu; Zespół Szkół Budowlanych w Bytomiu itd.

92 Jeden – egzemplarz z Muzeum Ustrońskiego – wyposażony jest w napęd elektryczny.

93 Część zabytków to destrukty pozbawione często zespołu wrzeciona, jednak porównanie ich budowy z budową kołowrotków zaopatrzonych w samo wrzeciono pozwala domniemywać, że wśród zlokalizowanych w województwie śląskim obiektów nie występują kołowrotki o tak archaicznej formie. Jedynym jak dotąd wyjątkiem jest niewielka drewniana rzeźba przedstawiająca prądkę przy pracy, jednak ten kołowrotek może być po prostu formą uproszczoną (zob. zbiory Muzeum Historycznego w Bielsku-Białej: sygn. MBB/E/01250). Intrygujący jest egzemplarz w Muzeum Miejskim w Chorzowie: sygn. MCh/Et/602 – jednak wątpliwe, czy w tej formie pełnił on funkcję kołowrotka – szpic na niewielkim kółku pasowym mógł pełnić rolę cewiarki (do nawijania cewek do czółenka tkackiego) lub prymitywnej wiertarki. Por. z wiertarką do bursztynu, „Lud” 1952, r. 39, s. 382, ryc. 7.

Wykres 2. Proporcja liczby kołowrotek typu pionowego i poziomego w grupach sprzętów pozyskanych z różnych regionów. W zbiorach muzeów województwa śląskiego zdecydowanie dominują kołowrotki pionowe

Źródło: opracowanie własne

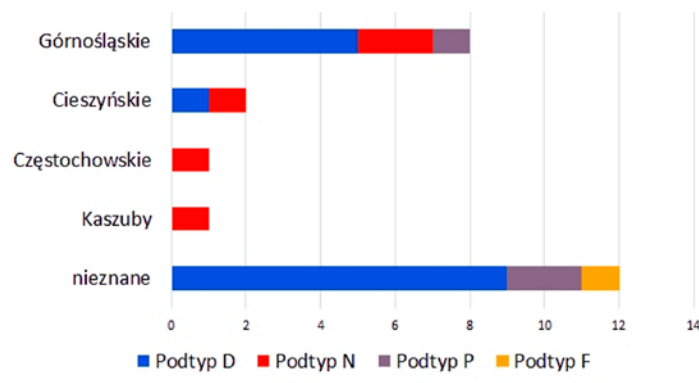
- kołowrotki pionowe:
  - „S” – słupkowe:
    - „SA” – podnoszenie jednego końca wrzeciona;
    - „SB” – podnoszenie całego zespołu wrzeciona;
    - „SC” – podnoszenie całego zespołu wrzeciona i podpórka;
  - „R” – ramowe:
    - „RS” – na stołku wspartym na kilku nogach;
    - „RA” – w *typie istebniańskim*;
    - „RV” – w *typie istebniańskim*, XX-wieczne;
    - „RT” – szersze, z hamulcem, spotykane w Beskidzie Żywieckim;
    - „REI” – szersze, z hamulcem, spotykane w Beskidzie Żywieckim;
  - „Nt” – nietypowe.

Kołowrotki poziome

Proponowana typologia kołowrotek poziomych:

- „D” – z poziomą deską na kilku nogach;
- „P” – z poziomą ramą wspartą na płozach;
- „F” – z poziomą ramą wspartą na tralkach;
- „N” – nietypowe.

Wykres 3. Wśród kołowrotek poziomych w zbiorach muzeów województwa śląskiego dominuje klasyczna forma z deską

Źródło: opracowanie własne

Tzw. kołowrotki poziome nawiązują swoją konstrukcją do wcześniejszych ręcznych, zaopatrzonych we wrzeciono. Najczęściej spotykane, których podstawą jest skośna deska wsparta na trzech nogach (symbol „D”, reprezentowane przez 15 egzemplarzy⁹⁴), to pod względem konstrukcji właściwie te dawne kołowrotki, w których wrzeciono wymieniono na zespół składający się ze skrzydełka i szpulki, a do koła zamachowego dodano elementy napędu nożnego (korbę, korbówód i pedał napędowy). Pozostałe kołowrotki poziome wydają się być pochodnymi tej archaicznej konstrukcji, ulepszonymi poprzez jej odciążenie, w której litą deskę zastąpiono

■ 94 Zob. Muzeum Górnośląskie w Bytomiu: sygn. MGŚ/Et/LBST/C/5129, sygn. MGŚ/Et/LBST/C/5130; Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”: sygn. GPE-3761, sygn. GPE-76; Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej: sygn. MB-B/E/00047, sygn. MBB/E/02267; Muzeum Miejskie w Chorzowie: sygn. MCh/Et/601, sygn. MCh/Et/608, sygn. MCh/Et/607; Muzeum w Rybniku: sygn. E/1214; Muzeum w Gliwicach: sygn. MGl/ET/3153; Muzeum w Raciborzu: sygn. E/2236; Muzeum w Tarnowskich Górach: sygn. MTG/ET/860; Muzeum Wodzisław Śląski: sygn. MWS-II/305/Et; Muzeum Zagłębia w Będzinie: sygn. 277/E; Muzeum Ziemi Cieszyńskiej: sygn. MC/E/2564; sygn. MC/E/2598.

lżejszą ramą. Zachowana została, często w tym samym miejscu, regulacja napięcia linki napędowej⁹⁵.

Fot. 1–2. Kołowrotek poziomy z Bruśka (powiat lubliniecki) z przełomu XIX i XX wieku. Przed i po renowacji. Fotografia po prawej wykonana z perspektywy prządki, jako najwyższy element dostrzegamy toczoną przęślicę wetkniętą w podstawę kołowrotka – skośną deskę (typ „D”)

Źródło: eksponat oraz jego fotografie ze zbiorów Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”, sygn. GPE-76, sygn. GPE-3761, fot. A. Pucher

Przykładami takiej lekkiej konstrukcji jest kilka podobnych do siebie sprzętów z ramą wspartą na czterech nogach połączonych płozami (symbol „P” – typ reprezentowany przez trzy egzemplarze⁹⁶) oraz kołowrotek z charakterystyczną trójkątną podstawą, która wspiera ramę na toczonych tralkach (symbol „F” – jeden egzemplarz napotkany podczas kwerendy)⁹⁷.

■ 95 Zwraca uwagę częsty brak w modelach wykonanych z prostych niezdobionych belek (z poł. XX w.?) regulacji naciągu linki napędowej za pomocą śruby. Może to być związane z zaniechaniem używania jako linki napędowej sznurka na rzecz rzemienia lub paska gumowego. Niektórzy współcześni użytkownicy kołowrotek twierdzą, iż w kołowrotekach dwunapędowych korekta napięcia linki napędowej jest konieczna na kolejnych etapach wypełniania szpulki przędzą. Zależność pomiędzy formą lub w ogóle obecnością takiej regulacji a wiekiem, konstrukcją, mechanizmem oraz pochodzeniem kołowrotka wydaje się tematem godnym rozpatrzenia.

96 Zob. Muzeum Górnośląskie w Bytomiu: sygn. MGŚ/Et/858, sygn. LBSt-C5772 (ekspozycja); Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej: sygn. MBB/E/02043; Muzeum w Gliwicach: sygn. MG/ET/362 (por. z Muzeum Górnośląskim w Bytomiu: sygn. MGŚ/Et/LBST/5820).

97 Kołowrotki „P” (z płozami) znajdują się w kilku śląskich muzeach, natomiast kołowrotek „F” (o trójkątnej podstawie z tralkami) znaleziono jeden na terenie województwa śląskiego, natomiast można tego typu kołowrotki zobaczyć w Internecie

Kołowrotki oznaczone w zestawieniu modeli poziomych symbolem „N” to konstrukcje poziome o nietypowej formie: jeden – możliwy do przyporządkowania do grupy z płozami, lecz z nietypowo wygiętą ramą; drugi – masywny z deską, ale poziomą, wyciętą w kształcie siodełka i nietypową boczną regulacją; trzeci – z prostych listew z nietypowym ramowym pedałem⁹⁸.

Kołowrotki pionowe

Proponowana typologia kołowrotek pionowych:

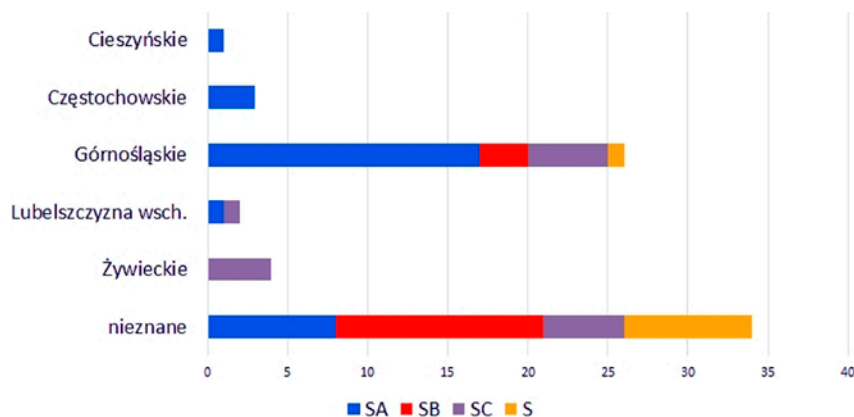
- „S” – słupkowe:
  - „SA” – podnoszenie jednego końca wrzeciona;
  - „SB” – podnoszenie całego zespołu wrzeciona;
  - „SC” – podnoszenie całego zespołu wrzeciona i podpórka;
- „R” – ramowe:
  - „RS” – na stołku wspartym na kilku nogach;
  - „RA” – w *typie istebniańskim*;
  - „RV” – w *typie istebniańskim*, XX-wieczne;
  - „RT” – szersze, z hamulcem, spotykane w Beskidzie Żywieckim;
  - „REI” – szersze, z hamulcem, spotykane w Beskidzie Żywieckim;
- „Nt” – nietypowe.

Kołowrotki pionowe w zbiorach muzealnych na terenie województwa śląskiego reprezentowane są przez konstrukcje, w których zespół wrzeciona został umieszczony nad kołem napędowym. Dwa najpopularniejsze podtypy możemy nazwać: słupkowe i ramowe.

na wielu dawnych pocztówkach francuskich (np. z regionu Bretania). Zob. Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej: sygn. MBB/E/01117.

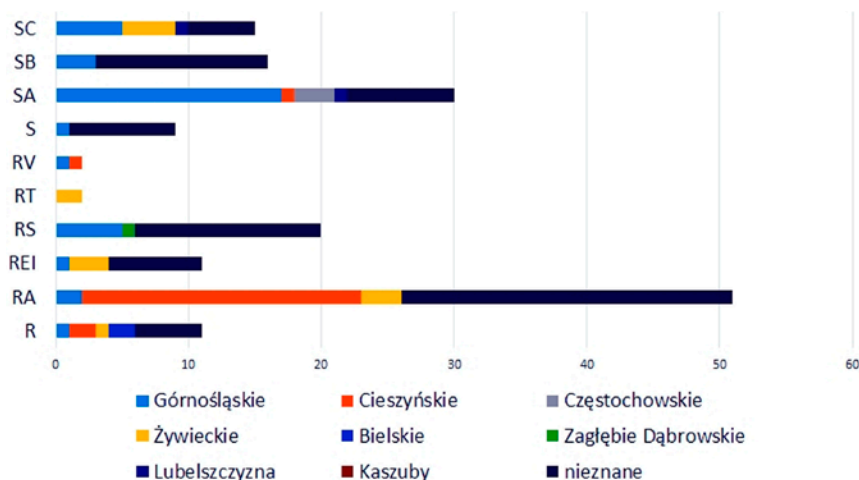
⁹⁸ Zob. Muzeum Częstochowskie: sygn. II/110; Muzeum Górnośląskie w Bytomiu: sygn. MGS/Et/868; Muzeum Historii Katowic: sygn. MHK/E/878.

Wykres 4. Podtypy kołowroteków słupkowych (S) w zbiorach muzeów województwa śląskiego z podziałem na region ich pozyskania. Kołowrotki słupkowe różnią się sposobem podparcia i regulacji wysokości zespołu wrzeczona (sposób A, B, C). Grupa oznaczona na wykresie samą literą S to egzemplarze wybrakowane w sposób uniemożliwiający przypisanie do którejkolwiek grupy

Źródło: opracowanie własne

Wykres 5. Liczebność poszczególnych podtypów kołowroteków pionowych w zbiorach muzeów województwa śląskiego. Wykres zawiera informację o pochodzeniu egzemplarzy każdej z grup

Źródło: opracowanie własne

Słupkowe (symbol „S”) najczęściej umocowane są na 3-, rzadziej 4-nożnym niewielkim stołku⁹⁹. W blacie stołka osadzone są dwa pionowe słupki, między którymi umieszczone jest koło napędowe. Słupek ustawiony bliżej prządki jest niższy i służy do stabilizowania koła, podczas gdy drugi jest wyższy i w górnej części podtrzymuje zespół wrzeciona znajdujący się nad kołem. Słupek od góry zakończony jest śrubą, która reguluje naciąg linki napędowej poprzez obniżanie lub podwyższanie zespołu wrzeciona względem koła napędowego. Kołowrotki słupkowe można podzielić na kilka kolejnych podtypów, ze względu na sposób mocowania i wsparcia zespołu wrzeciona oraz tego, w jakim zakresie śruba regulująca napięcie linki napędowej przesuwają tenże zespół.

Fot. 3–4. Kołowrotki pionowe słupkowe. Oba w typie „SA”, gdzie oś zespołu wrzeciona z jednej strony (na fotografiach na dalszym planie) wsparta jest na kločku, którego wysokość reguluje śruba w głównym słupku. Różni je sposób umocowania wbudowanej przęślicy: po lewej słupek przęślicy (brakuje górnej części) zamocowano w stołku – podstawie kołowrotka; po prawej do poprzeczki (łączącej słupki utrzymujące koło napędowe) zamocowano pod kątem prostym ramię, w które wetknięto przęślicę

Źródło: eksponaty oraz ich fotografie ze zbiorów Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”, sygn. GPE-3, sygn. GPE-3759, fot. M. Kubica

■ 99 W kształcie prostokąta, pełnego lub ściętego koła, siodelka lub belek ustawionych w literę „T”.

W typie „SA” (reprezentowanym przez 30 egzemplarzy¹⁰⁰) pozioma listwa, będąca podstawą pionowych podpórek wrzeciona, jest jednocześnie poprzeczką stabilizującą pionowe słupki, utrzymujące koło napędowe. Napięcie linki napędowej reguluje się, podnosząc wyłącznie koniec wrzeciona, osadzony w klocku, który jest umieszczony w otworze głównego słupka¹⁰¹.

W typie „SB” (reprezentowanym przez 17 egzemplarzy¹⁰²) listwa (będąca podstawą pionowych podpórek wrzeciona) oraz poprzeczka (stabilizująca pionowe słupki utrzymujące koło napędowe) to dwa niezależne elementy. Napięcie linki napędowej reguluje się przez podniesienie całego zespołu wrzeciona, osadzonego stabilnie między podpórkami, połączonymi na dole poziomą listwą, której koniec zakotwiczono w klocku, umiejscowionym w otworze głównego słupka¹⁰³.

■ 100 Zob. jeden z kołowrotek w „Izbie łód Starki” w Chudowie; „Kamojówka” w Suszcu: sygn. MRKS/E-422, sygn. MRKS/E-424, sygn. MRKS/E-425; Muzeum Częstochowskie: sygn. II/313, sygn. II/1936, sygn. II/2647, sygn. II/2655; Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”: sygn. GPE-3, sygn. GPE-3759; Muzeum Górnośląskie w Bytomiu: sygn. MGŚ/Et/klisza 1398A, sygn. MGŚ/Et/LBST/5871, sygn. MGŚ/Et/862, sygn. MGŚ/Et/13127, sygn. MGŚ/Et/16162; Muzeum Śląskie w Katowicach: sygn. MŚK/E/322, sygn. MŚK/E/1190, sygn. MŚK/E/1703; Muzeum w Gliwicach: sygn. MGl/ET/3052, sygn. MGl/ET/3216; Muzeum w Raciborzu: sygn. E/147, sygn. E/1807; Muzeum w Rybniku: sygn. E/580, sygn. E/901; Muzeum w Wodzisławiu Śląskim: sygn. MWS-II/61/E, sygn. MWS-II/192/Et; Muzeum Ziemi Cieszyńskiej: sygn. MC/E/3834.

101 Zob. na schematach na końcu artykułu. Grupę podzielono na A1, gdzie faktycznie istnieje opisana regulacja, oraz grupę A2 – kołowrotki nowsze, gdzie prawdopodobnie konstruktor zrezygnował z regulacji w ogóle, jednak ułożenie listew wydaje się nawiązywać do formy A1.

102 Zob. Muzeum Górnośląskie w Bytomiu: sygn. MGŚ/Et/LBST/5872 oraz 5874, sygn. MGŚ/Et/864, sygn. MGŚ/Et/860; Muzeum Miejskie w Chorzowie: sygn. MCh/Et/602, sygn. MCh/Et/604, sygn. MCh/Et/606; Muzeum w Gliwicach: sygn. MGl/ET/355, sygn. MGl/ET/359, sygn. MGl/ET/361, sygn. MGl/ET/364, sygn. MGl/ET/2900; Muzeum w Raciborzu: sygn. E/143, sygn. E/151, sygn. E/152, sygn. E/155, sygn. E/1033, sygn. E/1297.

103 Zob. na schematach na końcu artykułu. Grupę podzielono na dwie osobne kategorie ze względu na sposób umieszczenia na podpórcie zespołu wrzeciona. W grupie B1 mamy do czynienia z typowym usadowieniem skrzydełka i szpulki między dwiema podpórkami. W grupie B2 podpórki są umieszczone bardzo blisko siebie, mieszcząc kółko pasowe skrzydełka, natomiast część wrzeciona, na której są umieszczone skrzydełko i szpulka, wystaje poza podpórki.

W typie „SC” (reprezentowanym przez 15 egzemplarzy¹⁰⁴) mamy do czynienia z taką samą konstrukcją jak w typie „SB1”¹⁰⁵, z tą różnicą, iż pozioma podstawa mocowania zespołu wrzeciona została dodatkowo wsparta na niżej umieszczonej poziomej belce, stabilizującej podpory koła napędowego¹⁰⁶.

Fot. 5–6. Kołowrotki pionowe ramowe o podobnej formie, różniące się nieznacznie podstawami: po prawej w kształcie litery „A” (typ „RA” – charakterystyczny dla Beskidu Śląskiego końca XIX wieku), po lewej w kształcie litery „V” (typ „RV”)

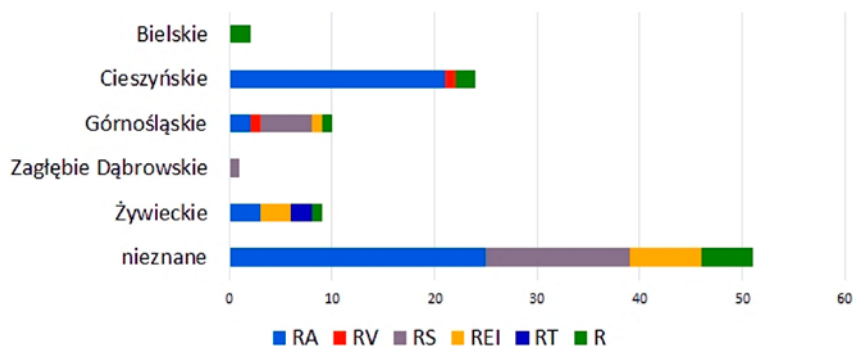
Źródło: eksponaty oraz ich fotografie ze zbiorów Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”, sygn. GPE-2526, sygn. GPE-4325

■ 104 Zob. „Kamajówka” w Suszcu: sygn. MRKS/E-423, MRKS/E-426; Muzeum Górnośląskie w Bytomiu: sygn. MGŚ/Et/859, sygn. MGŚ/Et/863; Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej: sygn. MBB/E/02692, sygn. MBB/E/02693; Muzeum Miejskie w Żywcu: sygn. E/141, sygn. E/142, sygn. E/1881; Muzeum w Gliwicach: sygn. MGI/ET/352; Muzeum w Raciborzu: sygn. E/137; Muzeum w Wodzisławiu Śląskim: sygn. II/15/E.

105 Zob. schemat mocowania zespołu wrzeciona.

106 Zob. schemat na końcu artykułu. Grupę podzielono na C1, gdzie jako podporę zastosowano śrubę, dzięki czemu podporę zespołu wrzeciona można wypoziomować. W grupie C2 jako podpory użyto listewki, której wysokości się nie reguluje.

Wykres 6. Podtypy kołowrotek ramowych („R”) w zbiorach muzeów województwa śląskiego z podziałem na region ich pozyskania. Kołowrotki ramowe różnią się przede wszystkim formą podstawy. Grupa oznaczona na wykresie samą literą „R” to egzemplarze o nietypowych podstawach

Źródło: opracowanie własne

Wspólną cechą kołowrotek **ramowych** (symbol „R”) jest to, że ich głównym elementem konstrukcyjnym są dwie (tej samej wysokości) pionowe podpory koła zamachowego połączone u góry poprzeczką, która tworzy razem z nimi ramę. Na śrubie osadzonej na środku tej poprzeczki zawieszony jest zespół wrzeciona (tworzący mniejszą ramę wraz z poprzeczką i dwoma poziomymi wspornikami). Poziome kołowrotki ramowe możemy podzielić na kilka kolejnych podtypów ze względu na rodzaje podstaw, na których są wsparte. Niektóre modele kołowrotek o konstrukcji ramowej wydają się charakterystyczne dla określonych subregionów.

Symbolem „RS” (reprezentowanym przez 20 egzemplarzy¹⁰⁷) oznaczone zostały kołowrotki ramowe na podstawach w formie niewielkiego stołka (najczęściej 3-, rzadko 4-nożnego), podobnie jak w kołowrotekach słupkowych¹⁰⁸.

Symbolami „RA” i „RV” oznaczono kołowrotki ramowe o zbliżonych proporcjach, podobnym zdobieniu elementów oraz najczęściej metalowych

107 Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej: sygn. MBB/E/01107; Muzeum Miejskie w Chorzowie: sygn. MCh/Et/605, MCh/Et/609; Muzeum w Gliwicach: sygn. MG/ET/365, MG/ET/511; Muzeum w Raciborzu: sygn. E/142, sygn. E/148, sygn. E/149, sygn. E/150, sygn. E/153, sygn. E/154, sygn. E/220, sygn. E/419, sygn. E/1056, sygn. /1061; Muzeum Zagłębia w Będzinie: sygn. 326/E; Oleskie Muzeum Regionalne w Oleśnie: sygn. MO/Et/124, sygn. MO/Et/134.

108 Stołki w kształcie prostokąta, pełnego lub ściętego koła, siodełka lub belek ustawionych w literę „T”.

piórach w zespole wrzeczona (wykonanych z pałąkowato wygiętych płaskowników z nacięciami). Obie grupy charakteryzuje kształt płaskich podstaw – odpowiednio zbliżonych w formie do liter „A” i „V”. Kołowrotki „RA” reprezentuje w zestawieniu 51 egzemplarzy¹⁰⁹, podczas gdy grupę „RV” – dwie sztuki (obie datowane na lata 50. XX wieku)¹¹⁰. To pozwalałoby na wysnucie tezy, iż kołowrotki typu „RV” są bardziej współczesną odmianą grupy „RA”. Ich odrębność jednak zachowano dla utrzymania konsekwencji podziału na grupy kołowrotek ramowych według formy podstawy.

Grupa kołowrotek typu „RA” (wraz z grupą „RV”?) jest specyficzna, dość jednolita pod względem formy, na muzealnych kartach inwentarzowych bywa opisywana jako kołowrotki „w typie istebniańskim”¹¹¹. Zestawienie leżące u podstaw tego opracowania pokazuje, iż 80% spośród egzemplarzy tej grupy o zidentyfikowanym pochodzeniu jest z powiatu cieszyńskiego (najwięcej z Istebnej, w mniejszej liczbie z Brennej, Jaworzynki, Koniakowa itd.).

W kołowrotekach typu „RA” i „RV” w zdecydowanej większości spotykane są metalowe skrzydełka wykonane z wygiętego w pałąk płaskownika z nacięciami.

Symbolami „RT” oraz „REI” oznaczono dwie grupy podobnych kołowrotek ramowych, których ramy są proporcjonalnie szersze od

■ 109 Zob. Muzeum Górnośląskie w Bytomiu: sygn. MGŚ/Et/klisza274, sygn. MGŚ/Et/klisza1435, sygn. MGŚ/Et/klisza4366/III/1671, sygn. MGŚ/Et/klisza4811/II/1361, sygn. MGŚ/Et/397, sygn. MGŚ/Et/856;

Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”: sygn. GPE-9, sygn. GPE-46, sygn. GPE-91, sygn. GPE-130, sygn. GPE-1426, sygn. GPE-1480, sygn. GPE-2526, sygn. GPE-2737; Muzeum Historii Katowic: sygn. MHK/E/9; Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej: sygn. MBB/E/00260, sygn. MBB/E/00533, sygn. MB-B/E/02329, sygn. MBB/E/02381, sygn. MBB/E/03398; Muzeum Miejskie w Żywcu: sygn. E/1877, sygn. E/2393, sygn. E/2530; Muzeum w Rybniku: sygn. E/1320; Muzeum Śląskie w Katowicach: sygn. MŚK/E/1470, sygn. MŚK/E/4258; Muzeum w Gliwicach: sygn. MGI/ET/353, sygn. MGI/ET/354, sygn. MGI/ET/356, sygn. MGI/ET/357, sygn. MGI/ET/358, sygn. MGI/ET/363; Muzeum w Raciborzu: sygn. E/1510, sygn. E/1998; Muzeum Ziemi Cieszyńskiej: sygn. MC/E/783, sygn. MC/E/2039 sygn. MC/E/3533, sygn. MC/E/3578, sygn. MC/E/4390, sygn. MC/F/2494, sygn. MC/F/3521; Muzeum w Żorach: sygn. 1043.

110 Stan na marzec 2020 r., z których jeden to miniaturka wykonana w Istebnej -Kubalonce jako pamiątka do sprzedaży w Cepelii, a o drugim wiemy tyle, że został zakupiony w Chorzowie. Miniaturka należy do zbiorów Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu: sygn. MGŚ/Et/9357, została wykonana przez E. Podzorskiego z Istebnej -Kubalonki w 1955 r. na wzór beskidzki (opis za kartą inwentarzową). Kołowrotek pełnowymiarowy znajduje się w zbiorach Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”: sygn. GPE/4325.

111 Zob. Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”: sygn. GPE-9, sygn. GPE-46, sygn. GPE-91.

pozostałych podtypów. Wynika to z innej wspólnej cechy kołowrotek „ET” i „REI” – ramy są szersze, ponieważ wewnątrz, obok koła zamachowego, mieszczą również pedał napędowy. Tylko w tych dwóch grupach (sic!) prądka zasiada nie na osi zespołu wrzeczona i koła napędowego, ale prostopadle do nich. Kolejną charakterystyczną cechą tych grup jest zastosowanie napędu pojedynczego w połączeniu z hamulcem na osi wrzeczona¹¹².

Kołowrotki typu „RT” (reprezentowane przez dwa egzemplarze¹¹³) mają ramę z dwóch pionowych listew, pośrodku której znajduje się krótsza pionowa listwa, połączona z główną listwą lewą przez małą poprzeczkę. Utworzony w ten sposób prostokąt mieści pedał, korbówód i korbę. Prawa listwa wraz z krótszą środkową wspiera koło zamachowe. Wszystko to opiera się na podstawie z listew ułożonych płasko na ziemi w kształcie litery „T”.

Kołowrotki typu „REI” (reprezentowane przez 12 egzemplarzy¹¹⁴) mają podstawę z listew ułożonych płasko na ziemi w kształcie zbitki liter „EI” – to jest dwóch przylegających do siebie prostokątów, stąd literowa nazwa grupy. W tego typu kołowrotekach rama składa się z trzech listew o tej samej wysokości. Przestrzeń ramy po prawej stronie mieści koło napędowe, a przestrzeń po lewej stronie – pedał, korbówód i korbę. Skrzydełka w kołowrotekach typu „REI” to najczęściej wystrugane z drewna proste listwy – dwa pióra osadzone w poprzeczce, oczywiście zamocowane na metalowej osi.

Nietypowe konstrukcje

W konsekwencji proponowanej typologii trzecim rodzajem kołowrotek pionowych (obok słupkowych i ramowych) powinien być kołowrotek „**nakładkowy**”. W analizowanym zestawieniu występują cztery takie egzemplarze. Z dużym prawdopodobieństwem możemy powiedzieć, że rozwiązanie to wymyślone zostało najpóźniej. Nie były to niezależne spręty, tak jak opisane już kołowrotki, tworzono je jako nakładki na stoliki napędzanych nożnie maszyn do szycia¹¹⁵ lub na podstawy, do których docze-

■ 112 Sznurek lub rzemień jest zakotwiczony w lewej podpórce zespołu wrzeczona, przeciągnięty nad osią skrzydełka i przymocowany do drewnianego kołka (często o charakterystycznym liskowatym kształcie). Przekręcenie kołka powoduje naprężenie hamulca, podobnie jak przy strojeniu instrumentów strunowych.

113 Zob. Muzeum Miejskie w Żywcu: sygn. E/686, sygn. E/2449.

114 Zob. jeden z kołowrotek w „Izbie łód Starki” w Chudowie; Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej: sygn. MBB/E/00639, sygn. MBB/E/01984, sygn. MBB/E/02081, sygn. MBB/E/03628; Muzeum Miejskie w Żywcu: sygn. E/1074, sygn. E/2448.

115 Dwa egzemplarze w zbiorach „Kamojówki” w Suszcu.

piano silniczek elektryczne¹¹⁶. Nakładka składała się z mechanizmu zespołu wrzeczona wspartego na dwóch słupkach przymocowanych do deski. Do grupy kołowrotek nakładkowych można zaliczyć również nietypowy sprzęt z rodzinnych zbiorów autorki, który jest konstrukcją pełną (zespół wrzeczona jest na stałe osadzony na drewnianym koźle), jednak został przyporządkowany do tej grupy z powodu nakładkowego kształtu górnej części oraz podobieństwa konstrukcji części dolnej do stolika maszyny do szycia z napędem nożnym.

Właściwie w każdej grupie kołowrotek pojawiają się egzemplarze nietypowe, na przykład z niestandardową śrubą, podstawą itd., oraz uproszczone. Interesujące w swoich konotacjach historycznych są kołowrotki, które nie zachwycają może kunsztem detali, często prosto toczone lub ciosane, z ciężkimi kołami napędowymi, bez ozdobnych szprych, wyposażone w proste metalowe śruby i nakrętki, jednak są częścią dramatycznych losów właścicieli. Chodzi o dwie grupy: pierwsza to sprzęty, które (według lokalnych przekazów) w czasie II wojny światowej były przerabiane na prądnice w celach konspiracyjnych¹¹⁷, druga grupa to sprzęty (lub umiejętności ich budowania) przywiezione na Górny Śląsk przez przesiedleńców ze wschodniej Lubelszczyzny w ramach akcji „Wisła”¹¹⁸.

Schematy i nazewnictwo części

Poniżej zamieszczono schematy budowy kołowrotek różnych typów wraz z opisami, zawierającymi także wybór nazw poszczególnych podzespołów¹¹⁹.

■ 116 Muzeum Ustrońskie – ekspozycja.

117 Co najmniej jeden kołowrotek w zbiorach „Kamiojówki” w Suszcu, według informacji Waldemara Szendery, właściciela i opiekuna kolekcji.

118 Kołowrotki przywiezione przez przesiedleńców – Muzeum w Raciborzu: sygn. E/2236; Muzeum w Wodzisławiu Śląskim: sygn. MWS-II/15/E, sygn. MWS-II/61/E. Kołowrotki wykonane na wzór – Muzeum Górnośląskie w Bytomiu: sygn. MGŚ/Et/13127; Muzeum Śląskie w Katowicach: sygn. MŚK/322.

119 W nawiasach kursywą podano określenia gwarowe oraz nazwy, z którymi można spotkać się w źródłach anglojęzycznych.

Zespół wrzeciona

(wrzeciono ze skrzydełkiem¹²⁰, ang. *flyer assembly*¹²¹)

Do wrzeciona (ang. *spindle*)¹²² zamocowane jest **skrzydełko** [F]¹²³ (*pióro*¹²⁴, *siera*¹²⁵, *sierka*¹²⁶, *sierza*¹²⁷, ang. *flyer*) w kształcie litery „U”, wyposażone w haczyki¹²⁸. Do wrzeciona na gwint przymocowane jest też **kółko pasowe** [I]¹²⁹.

Na wrzeciono, między skrzydełko a jego kółko pasowe, nałożona jest luźno **szpulka** [M]¹³⁰ (*cewka*¹³¹, *fajfa*¹³², *falfka*¹³³, *falska*¹³⁴, *tarczówka*¹³⁵, ang. *bobbin*). Szpulka składa się z cewki (*trzciołki*¹³⁶) ograniczonej z obu stron krążkami, z których jeden pełni funkcję **kółka pasowego** [h] (*wharve or pulley of the bobbin*¹³⁷).

W mechanizmach jednonapędowych stosuje się **hamulec** [J] (ang. *tension*), składający się z kołka i cięgna (sznurka lub rzemienia). Kręcąc kołkiem, reguluje się napięcie cięgna na kółku pasowym szpulki lub na wrzecionie (w zależności od rodzaju mechanizmu: *scotsh tension* lub *irish tension*¹³⁸).

■ 120 Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 12, [za:] *Kołowrotek*, [@:] <https://pl.wikipedia.org/wiki/Kołowrotek>, dostęp: 7.05.2020.

121 *Spinning wheel...*, dostęp: 15.04.2020.

122 *Kołowrotek...*, dostęp: 7.05.2020; Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 12.

123 *Kołowrotek*, [w:] M. Michałowska, *Słownik terminologiczny włókiennictwa*, Warszawa 1995, s. 29; eadem, *Leksykon włókiennictwa. Surowce i barwniki. Narzędzia i maszyny. Techniki i technologie. Wyroby i dziedziny*, Warszawa 2006, s. 180; Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 12, [za:] *Kołowrotek...*, dostęp: 7.05.2020.

124 Nazewnictwo beskidzkie, zob. A. Szpryc, J. Szymik, *O rzemiośle...*, s. 20; L. Malicki, *Zarys kultury materialnej...*, s. 67.

125 M. Pokropek, *Etnografia...*, s. 404–405.

126 *Spinning wheel...*, dostęp: 15.04.2020.

127 M. Pokropek, *Etnografia...*, s. 404–405.

128 Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 12, [za:] *Kołowrotek...*, dostęp: 7.05.2020.

129 Ibidem.

130 Ibidem.

131 A. Szpryc, J. Szymik, *O rzemiośle...*, s. 20.

132 Ibidem.

133 L. Malicki, *Zarys kultury materialnej...*, s. 67.

134 Odmianę nazwy używanej przez górali śląskich podała w rozmowie telefonicznej Małgorzata Kiereś, kierownik Działu Etnograficznego Muzeum Beskidzkiego w Wiśle.

135 *Kołowrotek*, [w:] M. Michałowska, *Słownik terminologiczny włókiennictwa...*, s. 29; eadem, *Leksykon włókiennictwa...*, s. 180.

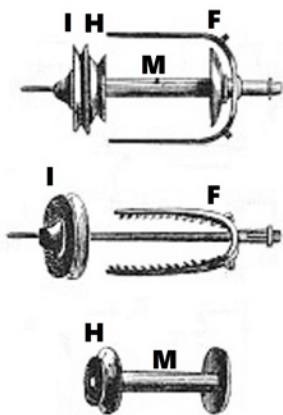
136 H. Świątkowski, *Ludowe tkactwo w Łowickiem...*, s. 9–11.

137 *Catalogue of the Horner collection...*, przeł. autorka.

138 Zob. *How to choose a spinning wheel...*

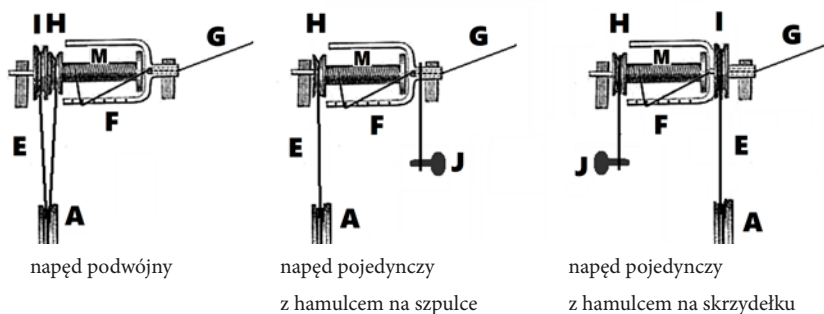

W niektórych mechanizmach występuje również *tryca* – przekładnia złożona z dwóch połączonych ze sobą kółek¹³⁹.

Rys. 1. Zespół wrzeciona na przykładzie kołowrotka z podwójnym napędem w całości (górze) oraz rozłożony na dwie części: skrzydełko (środek) i szpulkę (dół)

Źródło: zmodyfikowany fragment ilustracji z *Encyclopédie* D. Diderota wydawanej w latach 1751–1766 z późniejszymi suplementami i wydaniem poprawionym, *Fil. Rouët, Dévidoirs*, [@:] <http://woodsrunnersdiary.blogspot.com/2016/05/spinning-images-by-diderot.html>, dostęp: 24.04.2020

Rys. 2. Porównanie zespołu wrzeciona w kołowrotkach z napędami: podwójnym i pojedynczym (dwie lokalizacje hamulca)

Źródło: na potrzebę przedstawienia napędów pojedynczych zmodyfikowano schemat napędu podwójnego, *Kolowrotek_0211*, [@:] https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kolowrotek_0211.png, dostęp: 6.05.2020

Tabela 1. Porównanie cech zespołu wrzeciona w kołowrotkach z napędami: podwójnym i pojedynczym (dwie lokalizacje hamulca)¹⁴⁰

rodzaj napędu	podwójny	pojedynczy	
rodzaj hamulca	brak	twz. irlandzki	twz. szkocki
linka napędowa	skręcona w „ósemkę” i złożona w podwójną pętlę	pojedyncza pętla	pojedyncza pętla
kółko pasowe szpulki	napędzane przez linkę napędową	napędzane przez linkę napędową	hamowane przez ciągnio hamulca
kółko pasowe skrzydełka	napędzane przez linkę napędową	brak	w miejscu mocowania skrzydełka; napędzane przez linkę napędową
hamulec	brak	ciągnio hamulca umieszczone na wrzecionie, u nasady skrzydełka	ciągnio hamulca umieszczone na kółku pasowym szpulki

Źródło: opracowanie własne

Mocowanie zespołu wrzeciona¹⁴¹

Podpora zespołu wrzeciona (*krzyż*¹⁴²) składa się z **bazy [K]** (*babka*¹⁴³, ang. *mother of all*) z wałkiem na **śrubę [B]**¹⁴⁴ (*piesek*¹⁴⁵, *presek*¹⁴⁶, ang. *tension screw*¹⁴⁷). Do niej zamocowana jest poprzeczna belka z **pionowymi słupkami [C]**¹⁴⁸ (ang. *maiden*¹⁴⁹, *uprights*¹⁵⁰). W połowie wysokości tych

■ 140 Ibidem.

141 Por. *Kołowrotek*, [w:] M. Michałowska, *Słownik terminologiczny włókiennictwa...*; eadem, *Leksykon włókiennictwa...*, s. 180.

142 Określenie krzyż prawdopodobnie zawiera w sobie również element nazywany gdzie indziej *babką*. Por. M. Pokropek, *Etnografia...*, s. 404–405; H. Świątkowski, *Ludowe tkactwo w Łowickiem...*, s. 9–11.

143 H. Świątkowski, *Ludowe tkactwo w Łowickiem...*, s. 9–11.

144 M. Pokropek, *Etnografia...*, s. 404–405.

145 Zob. L. Malicki, *Zarys kultury materialnej...*, s. 67. Przeinaczenie określenia *presek?* – zob. niżej.

146 Zob. karty inwentarzowe Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”: sygn. GPE/9, sygn. GPE/46. Według internetowego słownika gwary cieszyńskiej *presek* to: „1. część kołowrotu – drewniana śruba w górnej części służąca do naprężania sznurka 2. część lampy naftowej – kapturek blaszany z wycięciem na płomień”. Por. *presówka* (prasowany tytoń do fajki); *preswórzt* (salceson – kielbasa spod prasy), *Słownik naszej cieszyńskiej rzeczy podle ABECEDA...*, [a:] www.gwaracieszynska.pl/s%C5%82ownik-gwary, dostęp: 15.07.2020.

147 *Spinning wheel...*, dostęp: 15.04.2020.

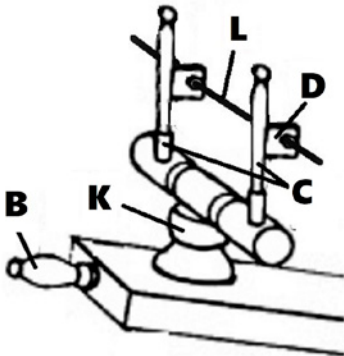
148 A. Szpryc, J. Szymik, *O rzemiośle...*, s. 20.

149 *Spinning wheel...*, dostęp: 15.04.2020.

150 *Catalogue of the Horner collection...*, przeł. autorka.

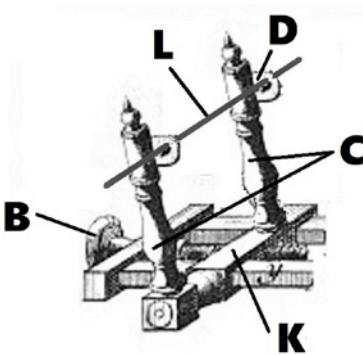
słupków umieszczone są **skórzane oczka [D]** (ang. *bearings*¹⁵¹) do zawieszenia **zespołu wrzeciona [L]**.

Podpora zespołu wrzeciona jest elementem ruchomym, który z pomocą śruby można przesuwając bliżej lub dalej od koła napędowego w celu regulacji naprężenia linki napędowej.

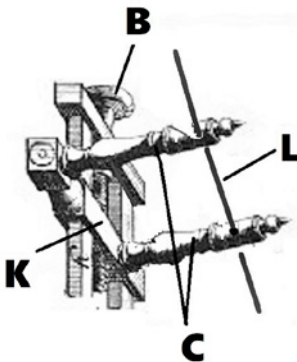
Rys. 3. Mocowanie zespołu wrzeciona w kołowrotku poziomym (ze skośną deską)

Źródło: zmodyfikowany schemat *Spinning wheel*, [[:]] https://en.wikipedia.org/wiki/Spinning_wheel#/media/File:WHEELPARTS.jpg, dostęp: 6.05.2020

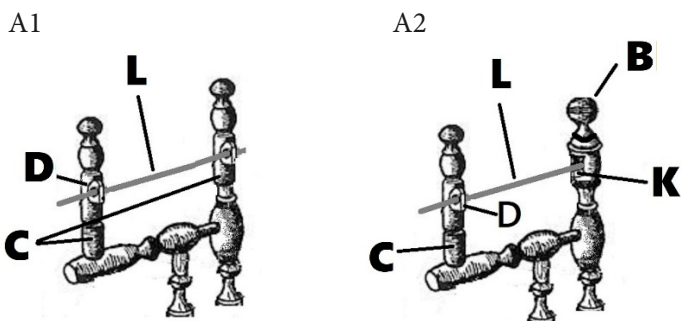
Rys. 4. Mocowanie zespołu wrzeciona w kołowrotku poziomym (z poziomą ramą)

Źródło: zmodyfikowano fragment ilustracji z *Encyclopédie* D. Diderota wydawanej w latach 1751–1766 z późniejszymi suplementami i wydaniem poprawionymi, *Fil. Roüet, Dévidoirs*, [[:]] <http://woodsrunnersdiary.blogspot.com/2016/05/spinning-images-by-diderot.html>, dostęp: 24.04.2020

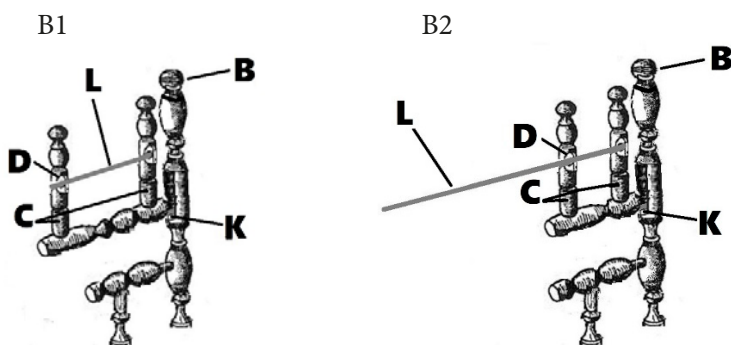
Rys. 5. Mocowanie zespołu wrzeciona w kołowrotku pionowym (z pionową ramą)

Źródło: zmodyfikowano fragment ilustracji z *Encyclopédie* D. Diderota, wydawanej w latach 1751–1766 z późniejszymi suplementami i wydaniem poprawionymi, *Fil. Roüet, Dévidoirs*, [[:]] <http://woodsrunnersdiary.blogspot.com/2016/05/spinning-images-by-diderot.html>, dostęp: 24.04.2020

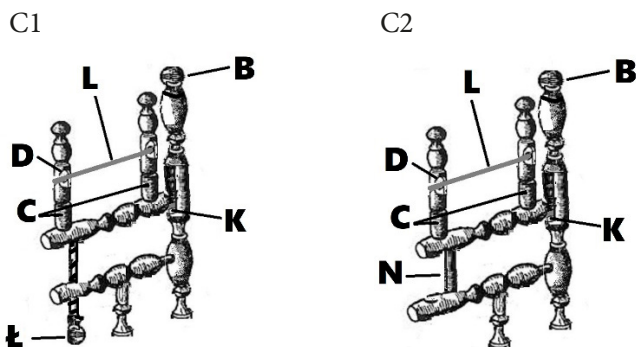
Rys. 6. Mocowanie zespołu wrzeciona typu: A1 (ze śrubą) i A2 (bez śruby) w pionowych kołowrotkach słupowych

Źródło: zmodyfikowano ilustrację z czasopisma „Юный техник – для умелых рук” 1980, 01, s. 16

Rys. 7. Mocowanie zespołu wrzeciona typu: B1 (zespół wrzeciona między słupkami) i B2 (zespół wrzeciona poza słupkami) w pionowych kołowrotkach słupowych

Źródło: zmodyfikowano ilustrację z czasopisma „Юный техник – для умелых рук” 1980, 01, s. 16

Rys. 8. Mocowanie zespołu wrzeciona typu: C1 (z podpórką – śrubą do regulacji) i C2 (z podpórką bez regulacji) w pionowych kołowrotkach słupowych

Źródło: zmodyfikowano ilustrację z czasopisma „Юный техник – для умелых рук” 1980, 01, s. 16

Napęd

Wszystkie kołowrotki, które stały się przedmiotem kwerend w muzeach i zbiorach prywatnych województwa śląskiego, były wyposażone w napęd nożny. Jeden z nich dodatkowo miał na końcu korby drewnianą rękojeść¹⁵².

Linka napędowa [E] (*ciągno*¹⁵³, *sznur*¹⁵⁴, ang. *drive band*¹⁵⁵) to pętla (podwójna lub pojedyncza – w zależności od napędzanego mechanizmu) wykonana na przykład ze sznurka lub rzemienia¹⁵⁶. Przenosi ruch do zespołu wrzeczona z **koła napędowego [A]**¹⁵⁷ (*hubka*¹⁵⁸, ang. *driving wheel*¹⁵⁹), które jest równocześnie kołem zamachowym¹⁶⁰ (ang. *fly-wheel*¹⁶¹). Koło jest umieszczone między **słupkami [O]** (*uprights*¹⁶²). Do jego osi przymocowana jest **korba [P]**¹⁶³, która przenosi ruch z **korbowodu [R]**¹⁶⁴ (*ciągła*¹⁶⁵, *kijawki*¹⁶⁶, *pachołka*¹⁶⁷, *suki*¹⁶⁸, ang. *footman*¹⁶⁹). Korbowód to drewniana zazwyczaj listwa o łezkowatym otworze u góry (do zawieszenia na korbie) oraz otworami w dolnym końcu (do elastycznego mocowania pedału – ang. *treadle connection*¹⁷⁰). **Pedał napędzający [S]**¹⁷¹ (*clapak*¹⁷², *człapiej*¹⁷³,

■ 152 Kołowrotek na ekspozycji Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu.

153 *Kołowrotek...*, dostęp: 7.05.2020.

154 A. Szpryc, J. Szymik, *O rzemiośle...*, s. 20.

155 *Spinning wheel...*, dostęp: 15.04.2020; *Catalogue of the Horner collection...*, przeł. autorka.

156 Zob. *Kołowrotek*, [w:] M. Michałowska, *Słownik terminologiczny włókiennictwa...*, s. 29; eadem, *Leksykon włókiennictwa...*, s. 180.

157 *Kołowrotek...*, dostęp: 7.05.2020; M. Michałowska, *Słownik terminologiczny włókiennictwa...*, s. 29; eadem, *Leksykon włókiennictwa...*, s. 180.

158 M. Pokropek, *Etnografia...*, s. 404–405.

159 *Catalogue of the Horner collection...*; *Spinning wheel...*, dostęp: 15.04.2020.

160 *Kołowrotek...*, dostęp: 7.05.2020.

161 *Catalogue of the Horner collection...*

162 Ibidem.

163 *Kołowrotek...*, dostęp: 7.05.2020; *Korba*, [w:] <https://pl.wikipedia.org/wiki/Korba>, dostęp: 5.03.2020.

164 *Kołowrotek...*, dostęp: 7.05.2020. Niekiedy w ikonografii w roli korbowodu odnajdujemy zwykły, giętki sznurek.

165 *Kołowrotek*, [w:] M. Michałowska, *Słownik terminologiczny włókiennictwa...*, s. 29; eadem, *Leksykon włókiennictwa...*, s. 180.

166 M. Pokropek, *Etnografia...*, s. 404–405.

167 A. Szpryc, J. Szymik, *O rzemiośle...*, s. 20; Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, s. 12.

168 H. Świątkowski, *Ludowe tkactwo w Łowickiem...*, s. 9–11.

169 *Spinning wheel...*, dostęp: 15.04.2020.

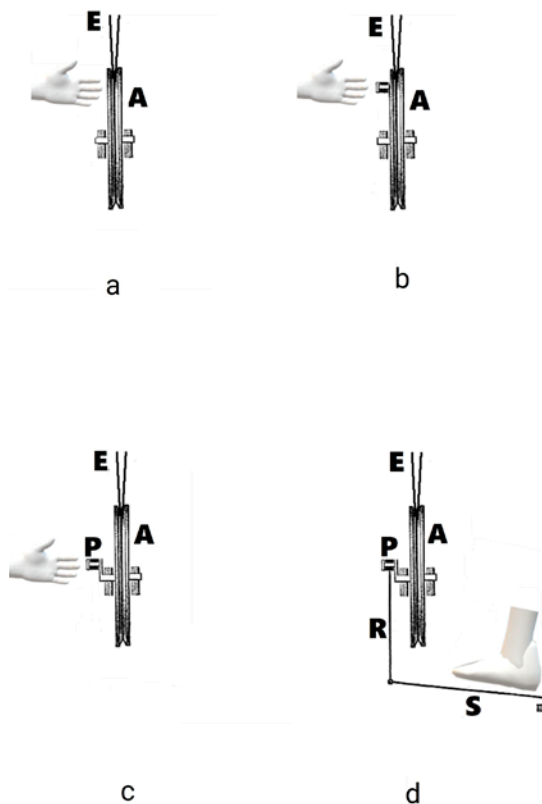
170 Ibidem.

171 *Kołowrotek*, [w:] M. Michałowska, *Słownik terminologiczny włókiennictwa...*, s. 29; eadem, *Leksykon włókiennictwa...*, s. 180.

172 H. Świątkowski, *Ludowe tkactwo w Łowickiem...*, s. 9–11.

173 *Kołowrotek...*, dostęp: 7.05.2020.

deptak, ławeczka¹⁷⁴, natłocznka¹⁷⁵, pedał¹⁷⁶, podnózek¹⁷⁷, szłapka¹⁷⁸, trep¹⁷⁹, ang. *treadle*¹⁸⁰) ma formę prostej lub ozdobnie wycinanej deski i zamocowany jest na **progu [T]**¹⁸¹ (ang. *treadle bar*). Próg to poprzeczka mocowana ruchomo między dwiema nóżkami kołowrotka (bliższymi prządce¹⁸²).

Rys. 9. Porównanie schematów napędu ręcznego i nożnego w kołowrotkach europejskich:

- a – popychanie szprychy;
- b – uchwyt na kole;
- c – uchwyt na korbie;
- d – korba, korbowód, pedał, poprzeczka

Źródło: zmodyfikowany schemat *Kołowrotek_0211*, [[:]] https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kołowrotek_0211.png, dostęp: 6.05.2020

174 M. Pokropek, *Etnografia...*, s. 404–405.

175 L. Malicki, *Zarys kultury materialnej...*, s. 67.

176 *Kołowrotek...*, dostęp: 7.05.2020; M. Pokropek, *Etnografia...*, s. 404–405.

177 *Ibidem*.

178 A. Szpryc, J. Szymik, *O rzemiośle...*, s. 20; L. Malicki, *Zarys kultury materialnej...*, s. 67.

179 M. Pokropek, *Etnografia...*, s. 404–405.

180 *Catalogue of the Horner collection...*

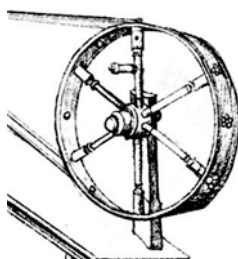
181 H. Świątkowski, *Ludowe tkactwo w Łowickiem...*, s. 9–11; *Spinning wheel...*, dostęp: 15.04.2020.

182 Nazewnictwo beskidzkie czynności napędzania kołowrotka nogą: pedałowanie, deptanie, na podstawie rozmowy telefonicznej z Małgorzatą Kiereś, kierownik Działu Etnograficznego Muzeum Beskidzkiego w Wiśle.

Rys. 10. Koło napędzane ręcznie

Źródło: „Popular Science Monthly” 1891, vol. 39, [@:] https://commons.wikimedia.org/wiki/File:PSM_V39_D304_A_wool_spinning_wheel.jpg, dostęp: 24.04.2020

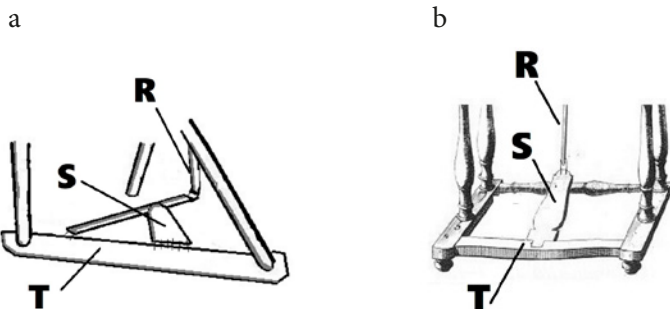
Rys. 11. Koło napędzane ręcznie uchwytem

Źródło: najstarsze przedstawienie kołowrotka w *Hausbuch Schloss Wolfegg*, 1480 rok, za czasopismem „Im Oberland”, 8. Jg. 1997, Heft 2, s. 39, [@:] [https://de.wikipedia.org/wiki/Hausbuch_\(Schloss_Wolfegg\)#mediaviewer/File:Hausbuch_Wolfegg_34r_Spinnrad.jpg](https://de.wikipedia.org/wiki/Hausbuch_(Schloss_Wolfegg)#mediaviewer/File:Hausbuch_Wolfegg_34r_Spinnrad.jpg), dostęp: 24.04.2020

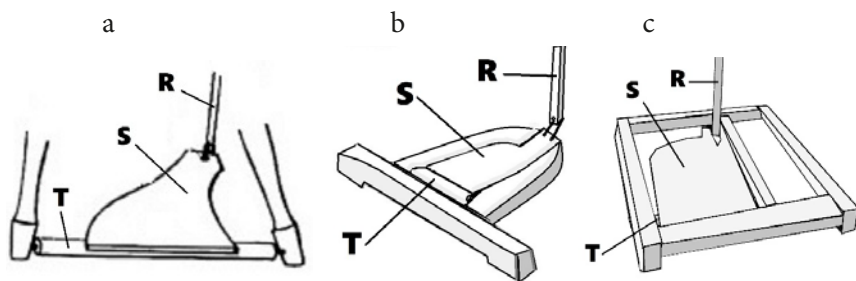
Rys. 12. Koło napędzane ręcznie korbą

Źródło: drzeworyt z początku XVII wieku, za: *Horizon Book of the Elizabethan World* by Lacey Baldwin Smith, New York 1967, [@:] https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Woodcut_Woman_Spinning_Detail.jpg, dostęp: 24.04.2020

Rys. 13. Przykłady pedałów napędowych w kołowrotkach poziomych: a – ze skośną deską; b – z poziomą ramą

Źródło: rysunek własny oraz zmodyfikowany fragment ilustracji z *Encyclopédie* D. Diderota wydawanej w latach 1751–1766 z późniejszymi suplementami i wydaniem poprawionymi, *Fil. Roüet, Dévidoirs*, [@:] <http://woodsrunnersdiary.blogspot.com/2016/05/spinning-images-by-diderot.html>, dostęp: 24.04.2020

Rys. 14. Przykłady pedałów napędowych w kołowrotkach pionowych: a – ze stołkiem, b – *typ istebniański* (na podstawie „A”), c – na podstawie „EI”

Źródło: zmodyfikowany schemat *Spinning_wheel*, [a:] https://en.wikipedia.org/wiki/Spinning_wheel#/media/File:WHEELPARTS.jpg, dostęp: 6.05.2020; rysunek własny na podstawie egzemplarza ze zbiorów Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”, sygn. GPE/2526; rysunek własny na podstawie eksponatu znajdującego się w „Izbie łód Starki” w Chudowie

Stelaże

Stelaż kołowrotka ma za zadanie utrzymać trzy podstawowe elementy: **zespół wrzeciona [L]**, **koło napędowe [A]** i **pedał napędowy [S]** oraz niekiedy czwarty element – **przędzicę [U]**.

Poniżej wymieniono elementy różnych rodzajów stelaży (wraz z nazwami gwarowymi i anglojęzycznymi), a dalej opisano i zilustrowano przykładowe typy stelaży kołowrotków, które można odnaleźć w zbiorach muzealnych województwa śląskiego:

- podłużna deska lub poziomy stołek (*ryćka*¹⁸³, ang. *table*¹⁸⁴);
- rama (ang. *framework*¹⁸⁵);
- nóżki¹⁸⁶;
- pionowe słupki (ang. *uprights*¹⁸⁷);

■ 183 *Kołowrotek*, [w:] M. Michałowska, *Słownik terminologiczny włókiennictwa...*, s. 29; eadem, *Leksykon włókiennictwa...*, s. 180; *Ryćka*, [w:] *Prawdziwe przedzenie*, Aldonna.blog, [a:] www.aldonna.pl/2016/06/prawdziwe-przedzenie/, dostęp: 23.04.2020; *Nowy lokator – kołowrotek typu norweskiego*, Blog „Twory Sztuki”, [a:] <http://twory-sztuki.blogspot.com/2016/09/nowy-lokator-koowrotek-typu-norweskiego.html>, dostęp: 23.04.2020.

184 *Spinning wheel...*, dostęp: 15.04.2020.

185 *Catalogue of the Horner collection...*

186 *Kołowrotek*, [w:] M. Michałowska, *Słownik terminologiczny włókiennictwa...*, s. 29; eadem, *Leksykon włókiennictwa...*, s. 180.

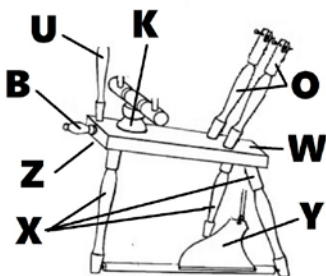
187 *Catalogue of the Horner collection...*

- podpory (ang. *stays, struts*¹⁸⁸; *bearings*¹⁸⁹, *stand, stock*¹⁹⁰);
- ramiona, na których zamocowane jest koło napędowe (*sztwechy*¹⁹¹).

Kołowrotek poziomy z deską „D”

Bazą konstrukcji jest podłużna **deska** [W] ustawiona najczęściej skośnie na trzech **nogach** [X]. Jedna noga podpira wyższy koniec deski (tam ulokowany jest zespół wrzeciona), gdzie znajdują się otwory, które mieszczą: **klocek** [Z] (na którym osadzona jest **babka** [K]¹⁹²), z boku przesuwaną klocek **śrubę** [B]¹⁹³ oraz (zazwyczaj) otwór na **prześlicę** [U]. Para nóg podpira niższy koniec deski, gdzie umieszczono koło napędowe na dwóch **słupkach** [O] (zwanymi *sztwechami*¹⁹⁴). Między tą parą nóg poprowadzony jest korbwód¹⁹⁵.

Rys. 15. Kołowrotek poziomy z deską „D”

Źródło: zmodyfikowany schemat *Spinning_wheel*, [@ :] https://en.wikipedia.org/wiki/Spinning_wheel#/media/File:WHEELPARTS.jpg, dostęp: 6.05.2020

Kołowrotek poziomy z ramą „P”

Bazą konstrukcji jest podłużna pozioma **rama** [W], otwarta od strony koła napędowego, ustawiona na czterech **nogach** [X], które są dodatkowo stabilizowane płozami i poprzeczkami, wspartymi na podłożu. Oś koła zamachowego jest oparta (bez pośrednictwa słupków) na końcu ramy [O] tak, że koło wystaje poza nią. Na drugim końcu ramy znajduje się zespół wrzeciona osadzony na poprzeczce nadzianej w dwóch punktach na ramę. Oddalenie zespołu wrzeciona od koła napędowego jest regulowane przez

■ 188 Ibidem.

189 Ibidem.

190 Ibidem.

191 M. Pokropek, *Etnografia...*, s. 404–405.

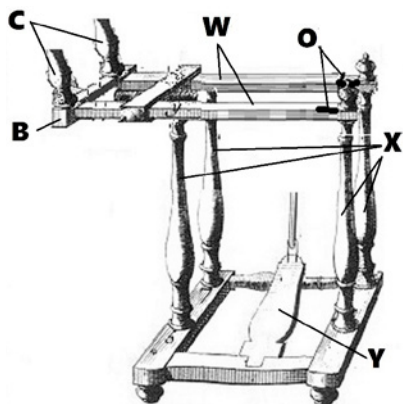
192 Zob. wyżej: opis mocowania zespołu wrzeciona.

193 Przesuwanie klocka za pomocą śruby oddala lub przybliża zespół wrzeciona do koła napędowego, regulując w ten sposób napięcie linki napędowej.

194 M. Pokropek, *Etnografia...*, s. 404–405.

195 Zob. opis kołowrotka łowickiego: H. Świątkowski, *Ludowe tkactwo w Łowickiem...*

śrubę, która przechodzi przez krótszą listwę ramy oraz poprzeczkę z zespołem wrzeciona. Korbowód jest poprowadzony za dłuższym bokiem ramy (po przeciwnej stronie niż zasiada prządka).

Rys. 16. Kołowrotek poziomy z ramą „P”

Źródło: zmodyfikowany fragment ilustracji z *Encyclopédie* D. Diderota wydawanej w latach 1751–1766 z późniejszymi suplementami i wydaniem poprawionymi, *Fil. Rouet, Dévidoirs*, [@:] <http://woodrunnersdiary.blogspot.com/2016/05/spinning-images-by-diderot.html>, dostęp: 24.04.2020

Kołowrotek pionowy ramowy „R”

Wspólnym elementem kołowrotek tego typu jest pionowa rama¹⁹⁶ (wsparta na różnych podstawach¹⁹⁷), która składa się z dwóch **słupków** [S], połączonych u góry poziomą **poprzeczką** [N]. Poniżej (równoległe do tej poprzeczki) umieszczona jest druga **poprzeczka** [C] z zespołem wrzeciona, która dwoma otworami nasadzona jest na pionowe belki. Przez poprzeczkę wieńczącą ramę kołowrotka oraz przez poprzeczkę utrzymującą zespół wrzeciona przechodzi **śruba** [B], której kręcenie reguluje napięcie linki napędowej między zespołem wrzeciona a kołem napędowym. Koło napędowe znajduje się poniżej [O], umieszczone między pionowymi belkami ramy.

Kołowrotek pionowy słupkowy „S”

Głównym elementem konstrukcyjnym jest **słupek** [S1]. W dolnej części wraz z drugim, **mniejszym słupkiem** [S2], wspiera **koło napędowe** [O]. W górnej części główny słupek ma otwór, w którym umieszczono **kłoczek** [Z] połączony z **zespołem wrzeciona** [L]. Wysokość klocka względem koła napędowego reguluje **śruba** [B] umieszczona w szczycie słupka

■ 196 Porównaj z ramą poziomego kołowrotka „P”.
197 Zob. propozycję typologii.

[S1]. Zazwyczaj pionowy kołowrotek słupkowy opiera się na niewielkim 3- lub 4-nożnym **stołku** [W]¹⁹⁸.

Przędlice mocowane do kołowrotków

Przędlica (ang. *distaff*)¹⁹⁹ to uchwyt lub stojak na włókno przygotowane do przędzenia określane jako „kądziel” zarówno trzymana w ręku, jak i przymocowana do przędlicy²⁰⁰. Len zawsze przędzono z jej użyciem, wełnę tak samo lub bezpośrednio z ręki²⁰¹.

W zbiorach muzeów województwa śląskiego najczęściej odnajdujemy przędlice stojakowe – w formie listwy zamocowanej pionowo na niewielkim stołku. Czasem listwa była dwuczęściowa – dzięki zębom można było regulować jej wysokość. Włókno mocowano bezpośrednio do listwy lub do dodatkowej nakładki (nazywanej *kręzołkiem*, *kręzelem*, *kręzelokiem*, *krynziółkiem*²⁰²). W użyciu bywały także przędlice przysiadkowe (mocowane do poziomej deski, kładzionej na siedzisku i obciążanej ciałem prządki), przędlice ręczne (w formie trzymanego w dłoni kijka) lub dłuższe – zakończone za pasek fartucha i trzymane pod pachą²⁰³.

■ 198 Z białem w kształcie prostokąta, pełnego lub ściętego koła, siodełka lub belek ustawionych w literę „T”.

199 *Spinning wheel...*, dostęp: 15.04.2020; *Catalogue of the Horner collection...*

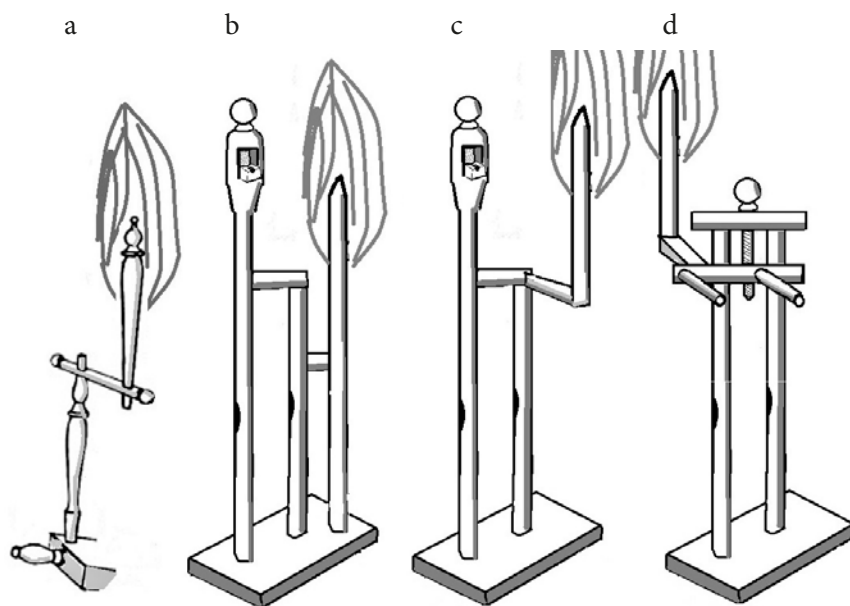
200 Kądziel – włókno przygotowane do przędzenia – przymocowane do przędlicy lub np. w formie ruloników wełny zdjętych ze zgrzebła, zob. *Zarys historii włókiennictwa...*, s. 66–67, ryc. 35.

201 Zob. fotografie autorstwa T. Kubiczek z 1959 r. przedstawiające przędzenie wełny za pomocą wrzeciona w miejscowości Kołysów (pow. częstochowski), w zbiorach Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu: sygn. MGŚ/Et/5810/III2335, sygn. MGŚ/Et/5811/III2336, sygn. MGŚ/Et/5812/III2337, sygn. MGŚ/Et/5813/III2338 (numery klisz).

202 Zob. A. Szpryc, J. Szymik, *O rzemiośle...*, s. 19 oraz opis konstrukcji poziomego kołowrotka do lnu: H. Świątkowski, *Ludowe tkactwo w Łowickiem...*, s. 9–11.

203 Za najprostszą przędlicę mógł służyć kawałek gałęzi – trzymany w ręku, pod pachą lub wetknięty za pasek fartucha. Zob. też: L. Malicki, *Zarys kultury materialnej...*, s. 98–69 (szczegółowy opis przędlic kręzołkowych – przysiadkowej i stojakowej – używanych przez górali śląskich, wraz z nazewnictwem gwarowym ich elementów oraz alternatywnego zastosowania przędlicy stojakowej jako podstawy „świycoka” – por. fotografię Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu: sygn. MGŚ/Et/1298 [nr kliszy]); A. Szpryc, J. Szymik, *O rzemiośle...*, s. 18–19; H. Świątkowski, *Ludowe tkactwo w Łowickiem...*, s. 9–11; *Zarys historii włókiennictwa...*, s. 70, 155. Por. **stojakowa** – Muzeum Górnośląskie w Bytomiu: sygn. MGŚ/Et/397 (Jan Wałach, Prządka), sygn. MGŚ/Et/1298 A, sygn. MGŚ/Et/ 1435 (nr kliszy), sygn. MGŚ/Et/ 4366/III/1671 (nr kliszy), sygn. MGŚ/Et/ 4811/II/1361 (nr kliszy) (Jan Wałach, Prządka w kurnej chacie), sygn. MGŚ/Et/b.n. („Prząśniczka przy kądzieli”); Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej: sygn. MBB/E/1250; Muzeum Ziemi Cieszyńskiej: sygn. MC/E/1218, sygn. MC/E/1746, sygn. MC/E/4109, sygn. MC/F/1373/11;

Kołowrotki często miały wbudowane przęślice²⁰⁴ zamocowane do podstawy – skośnej deski, ramy (w kołowrotkach poziomych) lub blatu stołka (w kołowrotkach pionowych) czy dodane jako ramię do podpory zespołu wrzeczona lub nadziane na dodatkowy pionowy słupek (w kołowrotkach pionowych)²⁰⁵.

Rys. 19. Przykłady mocowania przęślicy:

- a) w kołowrotku poziomym (do skośnej deski)
- b) w kołowrotku pionowym „S” (ze słupkiem – do podstawy)
- c) w kołowrotku pionowym słupkowym („S”, do poprzeczki)
- d) w kołowrotku pionowym z ramą („R”, do ruchomej podpory zespołu wrzeczona)

Źródło: zmodyfikowany schemat *Spinning_wheel*, [@:] https://en.wikipedia.org/wiki/Spinning_wheel#/media/File:WHEELPARTS.jpg, dostęp: 6.05.2020 (opracowania własne)

przysiadkowa – Muzeum Górnośląskie w Bytomiu: sygn. MGŚ/Et/b.n. („Górny Śląsk. Przy kądzieli podczas przędzenia lnu”); Muzeum Ziemi Cieszyńskiej: sygn. MC/E/3090;

zatknięta za pas – Muzeum Górnośląskie w Bytomiu: sygn. MGŚI/Et/431 („Rumunia. Kobieta w stroju przy przędzeniu”).

204 Świadczą o tym nie tylko licznie zachowane kompletne egzemplarze, ale i otwory (w ramach czy podstawach kołowrotków) świadczące o dawnej obecności wbudowanej przęślicy.

205 Zob. H. Świątkowski, *Ludowe tkactwo w Łowickiem...*, s. 9–11.

Zakończenie

Kołowrotek bywał w historii świata symbolem wielkich zmian społecznych, przemysłowych, politycznych²⁰⁶, jednocześnie zajęcia związane z wytwarzaniem odzieży były niegdyś codziennością wielu kobiet i ważnym elementem życia domowego.

Artykuł miał za zadanie przybliżyć czytelnikowi zabytkowe kołowrotki znajdujące się w zbiorach muzealnych na terenie województwa śląskiego i ukazać ich niezwykłą różnorodność, która komunikuje ze sobą wiele treści. Towarzyszy poczuciu lokalnej tożsamości (kołowrotki *w typie istebniańskim*), niesie ze sobą wspomnienie dramatycznych zawirowań historii (kołowrotki związane z historią II wojny światowej), ukazuje kunszt rzemieślników i bogactwo myśli technicznej (wydawałoby się) prostego urządzenia. Autorka ma nadzieję, że udało się jej przyczynić do uporządkowania wiedzy o tym zasobie.

Podziękowanie

Autorka składa podziękowania za życzliwość wszystkim informatorom oraz muzealnikom, którzy umożliwili zebranie danych leżących u podstaw opracowania tego artykułu. Szczególne podziękowania należą się pani Ewie Zacharyasz (Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”), która na nowo podsycała fascynację autorki z czasów dzieciństwa i wspierała ją zarówno jako pasjonatka pokrewnej dziedziny (tkactwa), jak i bibliotekarz oraz Dobra Dusza.

Historical Spinning Wheels in Museums of the Silesia Province

Selected Practical Issues

The article shows the diversity of historic spinning wheels in the Silesia Province. Spinning wheels illustrate not only a technical thought and craftsmanship. They also can illustrate local identity, dramatic turbulences of history etc. In 2020, thanks to the courtesy of over 30 institutions in the Silesia Province (and several from outside the province), the construction of over 200 historic spinning wheels was analyzed. On that basis this article was written. It begins with a description of the history of spinning wheel development, justifying further innovations and explaining their functions. Then the study presents the names and popular typology of wheels, showing the connections of its names with places of its alleged origin or use. Next part is a proposal of a detailed typology, according to their frame construction. The last part contains component diagrams with descriptions and a selection of regional, colloquial and English names.